

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет психології та соціальної роботи

(повне найменування інституту/факультету)

кафедра загальної психології і психологічного консультування

(повна назва кафедри)

Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: **«Формування емоційного інтелекту у підлітків із різних типів сімей»**
«The formation of emotional intelligence in adolescents from different types of families»

Виконала: здобувач (ка) заочної форми навчання
спеціальності 053 Психологія
Освітня програма Психологія
Сисоєва Олена Геннадіївна

Керівник к.психол.н., доц. Кокоріна Ю.Є.

Рецензент завідувач кафедри філософії, біоетики
та іноземної мови ОНМедУ
професор, д.філос.н. Ханжи В.Б.

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ 4 від 29 листопада 2023р.

Завідувач кафедри

(підпис)

Кіреєва З.О.

(ПІП)

Захищено на засіданні ЕК №

протокол № від 20 р.

Оцінка /

 /

(за національною шкалою, шкалою
ECTS, бали)

Голова ЕК

(підпис)

Родіна Н.В.

(ПІП)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПІДЛІТКІВ ІЗ РІЗНИХ ТИПІВ СІМЕЙ	
1.1. Аналіз поняття «емоційного інтелекту» особистості та його структурних компонентів	6
1.2. Аналіз сучасної сім'ї та її типів	15
1.3. Аналіз впливу різних типів сімей на формування емоційного інтелекту у підлітків	23
Висновки до 1 розділу.....	35
РОЗДІЛ II. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПІДЛІТКІВ ІЗ РІЗНИХ ТИПІВ СІМЕЙ	
2.1. Організація дослідження	37
2.2. Методи дослідження	38
Висновки до 2 розділу.....	42
РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПІДЛІТКІВ ІЗ РІЗНИХ ТИПІВ СІМЕЙ	
3.1. Вивчення рівня емоційного інтелекту у підлітків.....	44
3.2. Вивчення емпатичних здібностей у підлітків.....	49
3.3. Вивчення впливу типів сімей та стиля виховання на рівень емоційного інтелекту у підлітків.....	61
Висновки до 3 розділу	73
ВИСНОВКИ	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	81

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження емоційного інтелекту у підлітків із різних типів сімей є актуальним і важливим, оскільки відображає сучасні соціокультурні тенденції, які відображаються через сімейний наратив. В сучасному світі зростає роль емоційного інтелекту у вирішенні конфліктів, управлінні стресом та побудові успішних відносин. Відомо, що підлітковий вік є дуже чутливим до атмосфери, яка панує в навколишньому середовищі, що може вплинути на емоційний стан підлітків та їх здатність керувати власними емоціями. Вони зіштовхуються з різними викликами і можуть мати різний рівень розвинутої емоційного інтелекту. Емоційний інтелект важливий для успішного навчання та адаптації до соціальних ситуацій. Підлітки з розвиненим емоційним інтелектом можуть краще впоратися зі стресом навчання та взаємодіями з однолітками. Тож розуміння цього впливу стає важливим для вивчення з погляду соціальної адаптації та взаємовідносин з однолітками та значущим оточенням.

Проблема емоційного інтелекту отримала значну увагу у зарубіжній психології. Роботи таких вчених, як Дж. Майєр, П. Саловей, Д. Карузо розглядають емоційний інтелект через дослідження емоційно-інтелектуальних здібностей; теорія емоційної компетентності Д. Гоулмена і некогнітивна теорія емоційного інтелекту Р. Бар-Она, представляють цікаві підходи до вирішення теоретичних і практичних аспектів емоційного інтелекту. Роботи А. Большакової, Т. Березівської, Г. Гарської, С. Дерев'янка, Н. Ковриги, Д. Люсіна, Е.Л. Носенки, О.І. Власової, М.А. Манойлової, О. Єрохіної, Л. Колісник, М. Кузнєцова, І. Ламаш, О. Лящ, І. Опанасюка, К. В. Петрідеса і Е. Фарнхема, О. Саннікової, О. Синельникової також присвячені розгляду важливих аспектів емоційного інтелекту.

Отже, сучасне суспільство відзначається різноманітністю сімейних типів, таких як традиційні (нуклеарні) сім'ї, сім'ї з однією матір'ю або однією батьківською фігурою тощо. Вивчення впливу різних типів сімей на розвиток

емоційного інтелекту підлітків дозволить краще зрозуміти, які фактори сприяють чи заважають його розвитку.

Об'єкт дослідження – емоційний інтелект.

Предмет дослідження – формування емоційного інтелекту у підлітків з різними типами сімей.

Мета даної роботи полягає у теоретичному вивченні та емпіричному дослідженні формування емоційного інтелекту у підлітків із різними типами сімей, а також порівняти розвиток емпатійних здібностей підлітків та рівнем емоційного інтелекту.

Для досягнення цієї мети передбачається вивчення наступних **завдань**:

1. Проаналізувати погляди науковців щодо вивчення формування емоційного інтелекту у підлітків.
2. Емпірично дослідити вплив різних стилів виховання в сім'ї на формування емоційного інтелекту підлітка.
3. Вивчити вплив емпатійних здібностей підлітків на прояв емоційного інтелекту.
4. Зробити порівняльний аналіз емпатійних здібностей підлітків та рівнем емоційного інтелекту, а також типом сімей.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети в роботі використано загальнонаукові методи: узагальнення, аналіз і синтез, методи системно-структурного аналізу літератури з питань теми дослідження; емпіричні: методика оцінки емоційного інтелекту (опитувальник EQ Н.Холла), методика «Діагностика рівня емпатії» (В.В.Бойко), «Взаємодія батько-дитина» (І.М. Марковська), «Опитувальник батьківських відносин» А. Я. Варги, В. В. Століна.

Організація і база проведення емпіричної роботи. Емпіричне дослідження проводилося на online платформі Google Form.

Практичне значення роботи: Робота виконана в межах наукової тематики кафедри «Психологічні ресурси особистості в умовах викликів

сьогодення» (0123U102605). Її практична значущість полягає в тому, що результати дослідження можуть вказати на специфічні потреби підлітків з різних сімейних контекстів і надати базу для розробки програм та інтервенцій, спрямованих на розвиток емоційного інтелекту.

Структура роботи. Дана наукова робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, та списку літератури, якій складається із 70 джерел. Загальний обсяг роботи становить 87 сторінок.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПІДЛІТКІВ ІЗ РІЗНИХ ТИПІВ СІМЕЙ

1.1. Аналіз поняття «емоційного інтелекту» особистості та його структурних компонентів

Поняття «емоційний інтелект» в науковій літературі визначається, як співвідношення розуму і почуттів, які розглядаються надважливими і пізнавальними здібностями людини. Спочатку науковці розглядали емоції та інтелект окремо один від одного, але усвідомлювали їхній взаємозв'язок і взаємозалежність.

Протягом багатьох століть філософи та вчені відводять центральне місце у людській психіці емоціям. Уже у 1872 році Чарльз Дарвін підкреслив важливість емоцій у своєму дослідженні «Вираження емоцій у людей та тварин», де він описав роль емоційних виявів у процесах адаптації та виживання живих організмів. У своїх дослідженнях вчений акцентував увагу на емоційних проявах, які виявляються через вираз обличчя, рухи та напруженість тіла людини. Ці прояви дозволяють визначити, які саме емоції переживає людина: страх, гнів, радість чи інші [1, 6, 64].

Емоційний вплив на спілкування і життя - це тема, яка вивчається досить ретельно вже з кінця минулого століття. Поняття «інтелект» було вперше введене англійським ученим Френсісом Гальтоном наприкінці 19 століття. Вчений взяв за основу наукові роботи Чарльза Дарвіна щодо еволюції видів. Відтоді дослідження у сфері того, як емоції впливають на спілкування та загальне життя, стало важливою галуззю науки.

Протягом ХХ століття були піддані перевірці та аналізу такі підходи до розуміння сутності інтелекту, як: здатність навчатися (А. Біне, Ч. Спірмен, С. Колвін, Г. Вудроу та ін); можливість оперувати абстракціями (Л.Термен,

Е.Торндайк, Дж.Петерсон); можливість адаптуватися до нових умов (В. Штерн, Л. Терстоун, Ж. Піаже).

Поняття коефіцієнта інтелекту було вперше введене німецьким вченим В. Штерном у 1912 році. Він пропонував використовувати як показник інтелекту відношення розумового віку до хронологічного віку. Поняття IQ вперше було використане в Школі інтелекту Стенфорда-Біне у 1916 році.

На початку ХХ ст. Ч. Спірмен починає розробляти двофакторну модель інтелекту. Фактори, що підпадали під поняття «емоційний інтелект», вперше обговорювалися в розділі «соціальний інтелект» - термін, з яким «емоційний інтелект» пізніше об'єднався, щоб сформувати всеохоплюючий термін – «емоційний і соціальний інтелект».

Термін «соціальний інтелект» вперше згадується в 1909 році в роботах Джона Дьюї, який визначив соціальний інтелект як «здатність спостерігати та розуміти соціальні ситуації» в науковій праці «Моральні принципи освіти» [1, 24, 28].

Пізніше Едвард Торндайк починає використовувати термін «соціальний інтелект» (1920) в статті «Інтелект і його використання» в щомісячному журналі *Harper*. Торндайк визначив його як «здатність розуміти будь-яку людину, будь-якого віку, вміти ними керувати та діяти мудро в людських стосунках» [1, 6, 25].

Це відкриття стало важливим імпульсом для розвитку і пошуку можливостей вимірювання соціального інтелекту. Е. Торндайк розглядає інтелект як сукупність розумових здібностей, пов'язаних з обробкою соціальної інформації та успішною міжособистісною взаємодією. У його дослідженнях виділяються три типи інтелекту: абстрактний, конкретний і соціальний.

Це відкриття стало толчком для подальших досліджень важливості емоцій у пристосуванні до соціального оточення. Зокрема, теорія соціального

інтелекту отримала новий імпульс завдяки цій знахідці і продовжила свій розвиток у наступних дослідженнях багатьох вчених.

Фредерік Вернон, британський психолог, надав соціальному інтелекту широке тлумачення, описуючи його як здатність людини співіснувати з іншими та вміння ефективно взаємодіяти в суспільстві. Це включає в себе навички самопрезентації та здатність розуміти настрої та приховані риси особистості інших людей у групі. [45, 67].

Згідно з Г. Олпортом, соціальний інтелект - це «соціальний дар», що сприяє гладкому спілкуванню. Учений говорив про соціальний інтелект як про здатність пристосовуватися до умов у світі людей, що постійно змінюються [1].

Американський психолог і психодіагност Девід Векслер продовжує вивчення інтелекту, створюючи шкали для оцінки як дорослих, так і дітей. У 1940-х роках він визнав вплив різних факторів на інтелектуальну поведінку та висловив припущення, що моделі інтелекту будуть неповними, доки всі ці фактори не будуть повністю розглянуті. Найбільш загальноприйнятним визначенням інтелекту є визначення саме Девіда Векслера, який описав його як "здатність індивіда діяти цілеспрямовано, раціонально мислити та ефективно взаємодіяти з навколишнім середовищем". Він підкреслював, що "не інтелектуальні" аспекти, такі як емоційні, особистісні та соціальні фактори, є також важливими для прогнозування здатності людини досягти успіху в житті [1, 56].

Американський психолог Р. Стернберг, на основі своїх емпіричних досліджень, довів, що соціальний інтелект відрізняється від академічних здібностей і є ключовою передумовою успішної практичної діяльності людини. Він розробив цілісну теорію інтелекту, яка включає три аспекти: компонентний інтелект, емпіричний інтелект і ситуативний інтелект. Ситуативний інтелект враховує соціальний інтелект разом із практичним інтелектом, що виявляється у вмінні вирішувати проблеми. [27, 34, 67].

Дослідження емоцій у другій половині ХХ століття знайшли своє відображення в творчості К.Е. Ізарда. Вчений розглядає емоції як ті почуття, які мотивують, організовують та направляють сприйняття, мислення та дії людини. Згідно з Ізардом, емоції взаємодіють із процесами особистісного розвитку та соціальними відносинами, керуючи розумовою та фізичною активністю особи й спрямовуючи її у певне русло. Наприклад, коли людина відчуває гнів, вона обмежить свою реакцію, а якщо перелякана, може уникати агресії. Таким чином, емоції регулюють або, точніше сказати, фільтрують емоційний стан людини [1].

Таким чином, можна відмітити, що емоційний інтелект – це здібність людини правильно розуміти, контролювати, використовувати та керувати своїми емоціями у повсякденному житті, а також вміння дати раду і чужим емоціям: зрозуміти, оцінити, прийняти рішення.

Визнання емоційного інтелекту як феномену в усьому світі відзначається все більшим числом дослідників.

Як було відмічено, спочатку поняття «емоційний інтелект» було пов'язано із соціальним інтелектом, над яким активно працювали Дж. Гілфорд (1967р.), Х. Гарднер (1993р.) та Г. Айзенк (1995р.).

Вперше поняття «емоційний інтелект» з'явилося у 1964 році в роботі Майкла Белдока «Чутливість до вираження емоцій у трьох формах спілкування». Пізніше була опублікована робота Б. Лойнера «Емоційний інтелект та емансипація» (1966р.).

Першим дослідником, який наблизився до проблеми соціального інтелекту з погляду виміру, був Дж. Гілфорд, який розробив тест соціального інтелекту і, крім того, припустив, що соціальний інтелект є одиницею, яка не залежить від загального інтелектуального фактора, проте пов'язана з пізнанням інформації про поведінку.

Модель соціального інтелекту Дж. Гілфорда викликає особливий інтерес, оскільки вона розглядає 6 основних аспектів пізнання поведінки:

- Пізнання елементів поведінки: Це вміння виділяти вербальні та невербальні вирази поведінки з контексту.
- Пізнання класів поведінки: Ця здатність допомагає сприймати загальні властивості в потоці інформації про поведінку.
- Пізнання відносин поведінки: Тут йдеться про розуміння відносин, які виникають між різними аспектами інформації про поведінку.
- Пізнання систем поведінки: Ця здатність полягає в розумінні логіки розвитку ситуацій взаємодії між людьми та змісту їхньої поведінки в конкретних ситуаціях.
- Пізнання перетворень поведінки: Це вміння розуміти зміну значення подібних виразів поведінки в різних контекстах.
- Пізнання результатів поведінки: Ця здатність полягає в прогнозуванні наслідків поведінки, базуючись на вихідних даних [1, 66].

Ці аспекти утворюють комплексний підхід до розуміння і вивчення людської поведінки за допомогою моделі соціального інтелекту, розробленої Дж. Гілфордом.

Основою для виникнення концепції емоційного інтелекту служать дослідження американського психолога Г. Гарднера, який запропонував ідею різноманітності форм інтелекту. Згідно з його концепцією, емоційний інтелект складається з двох компонентів: внутрішньоособистісного (спрямованого на власні емоції) та міжособистісного (спрямованого на емоції інших людей).

Перший компонент включає такі аспекти, як самосвідомість, рефлексія, самооцінка, самоконтроль та мотивація досягнень. Другий компонент охоплює емпатію, толерантність, комунікабельність, конгруентність та діалогічність. Ці дві складові утворюють структуру емоційного інтелекту, яку розглядають за цією концепцією [58].

Слід зазначити, що існують значні розбіжності в теоретичних підходах до розуміння структури емоційного інтелекту серед різних авторів.

Наприклад, Г. Айзенк виділяє три незалежні теорії інтелекту, де біологічний інтелект є головним компонентом, а інші два - це психометричний (IQ) і соціометричний компоненти. Він вважає перший компонент фундаментальним, а останній - більш широким. Його модель можна схематично представити так:

- Інтелектуальні процеси (мислення, пам'ять, сприйняття);
- Тестовий матеріал (вербальний, числовий, просторовий);
- Якість (швидкість та сила інтелектуальних процесів). [1].

Наукове дослідження емоційного інтелекту як цілісного поняття розпочалося з опублікування статті американських психологів П. Селовея, Дж. Майера та Д. Карузо у 1990 році. У цій статті вперше було визначено термін «емоційний інтелект» і розроблено методику його виміру (EQ). Автори надали визначення емоційного інтелекту як «здатності відслідковувати власні та чужі почуття та емоції, розрізняти їх та використовувати цю інформацію для наряду мислення та дій» [60, 64].

П. Селовея та Дж. Майер розширили уявлення про інтелект, спробуючи з'ясувати, які здібності можуть допомогти людині досягти успіху в житті. Вони розділили основні компоненти емоційного інтелекту на п'ять категорій:

- Самосвідомість: усвідомлення власних емоцій;
- Управління емоціями: навчання контролювати свої емоції;
- Самомотивація: здатність стимулювати себе до досягнення цілей;
- Емпатія: вміння розпізнавати емоції інших людей;
- Навички установлення стосунків: вміння будувати та підтримувати взаємини з іншими людьми. [64].

Пізніше П. Селовея та Дж. Мейер вдосконалили запропоновану модель емоційного інтелекту. Удосконалений варіант базувався на розгляданні емоцій як інформації про зв'язки людини з предметами або іншими людьми. Іншими словами, емоції відображають ставлення людини до характеру цих зв'язків.

П. Селовей та Дж. Мейер виділили чотири компоненти, які формують структуру емоційного інтелекту. Ці компоненти організовані в ієрархічну структуру, рівні якої, за припущенням авторів, розвиваються в онтогенезі послідовно:

1. «Ідентифікація емоцій».
- 2.»Використання емоцій для підвищення ефективності мислення та діяльності».
3. «Розуміння емоцій».
4. «Управління емоціями» [64].

Р. Бар-Он (1997 р.) розглядає емоційний інтелект як сукупність некогнітивних здібностей, компетенцій і умінь, які впливають на здатність бути успішним у подоланні вимог і тиску навколишнього середовища. Він визначає емоційний інтелект як «емоційну та соціальну компетентність». Для виміру емоційного інтелекту вчений ввів поняття «EQ» (емоційний коефіцієнт) і розробив комерційний опитувальник. Поступово Р. Бар-Он розвинув багатофакторний підхід до емоційного інтелекту для кількісної оцінки.

Згідно з його п'ятифакторною моделлю емоційного інтелекту, виокремлено наступні властивості:

- «Інтраперсональна властивість»: включає емоційну самосвідомість, самоповагу, самоактуалізацію, незалежність та самовпевненість.
- «Інтерперсональна властивість»: охоплює емпатію, міжособистісні стосунки та соціальну відповідальність.
- «Управління стресами»: включає здатність до розв'язання проблем, відчуття реальності та гнучкість.
- «Адаптивність»: передбачає стресову толерантність та контроль імпульсивності.
- «Загальний настрій»: включає щастя та оптимізм особистості [59,60, 63].

Незважаючи на те, що багатьох вчених зацікавив феномен емоційного інтелекту, в суспільстві це поняття набуло великої популярності після публікації роботи американського журналіста та психолога Даніеля Гоулмана «Емоційний інтелект: чому він може мати значення більше, ніж IQ» (Goleman, 1995). У цій книзі автор представив сучасні дослідження, що розкривають взаємозв'язок між емоційним інтелектом та результатами роботи [60].

Як відзначає Гоулман, «... в емоціях, правильно використаних, приховується мудрість: вони спрямовують наше мислення, визначають наші цінності, допомагають вижити. Питання полягає в тому, як привнести розум до емоцій...» [60].

Тоді емоційний інтелект став відомим завдяки популярності книги «Емоційний інтелект». Ця книга здобула зацікавленість та прихильність багатьох людей по всьому світу, що призвело до визнання терміну «емоційний інтелект». У своєму дослідженні Даніель Гоулман виявив, що тести на вимірювання рівня IQ та подібні до них не можуть точно передбачити, хто з людей досягне значущих успіхів у житті. Його дослідження ґрунтується на аналізі різних теоретичних та емпіричних матеріалів. Він визначив два основних компоненти емоційного інтелекту: особисту компетентність і соціальну компетентність. Під особистою компетентністю він має на увазі розуміння себе, саморегуляцію та мотивацію. Під соціальною компетентністю розуміється успішність у встановленні взаємин та емпатія. Відзначені ознаки емоційного інтелекту включають розуміння власних емоцій та почуттів, саморегуляцію, самомотивацію, емпатію та навички управління відносинами з іншими [60].

У 2004 році Р.Д. Робертс, Дж. Меттьюс, М. Зайднер та Д.В. Люсін, аналізуючи різні підходи до емоційного інтелекту, відзначили, що в широкому розумінні емоційний інтелект включає в себе здібності до впізнання та розуміння емоцій, а також навички їх управління. Це

стосується як власних емоцій особистості, так і емоцій інших людей [60,61, 63].

В останні роки психології активно досліджуються нові напрями, такі як «імпліцитні теорії інтелекту» (Р. Стейнберг), «регуляторні структури» (А. Піаже) та «зв'язок між інтелектом і креативністю» (Є. Торенс). Ці дослідження вказують на те, що успіх значною мірою залежить від розуміння та контролю емоцій, що відомо як емоційний інтелект.

У вітчизняній психології ключові ідеї, які сприяли формуванню концепції «емоційний інтелект», можна знайти в роботах видатних вчених, таких як Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн і О.М. Леонтьєв.

Л.С. Виготський висловив думку про існування динамічної смислової системи, що об'єднує емоційні та інтелектуальні процеси. Він відзначив, що відокремлення інтелектуальної частини людської свідомості від емоційної та вольової складових є однією з основних недоліків традиційної психології. Його погляд полягав у тому, що єдність афективних і інтелектуальних аспектів проявляється у взаємодії та взаємовпливі цих аспектів на всіх етапах розвитку і в тому, що ця взаємодія є динамічною. Кожному етапу розвитку мислення відповідає свій рівень розвитку емоційності.

С.Л. Рубінштейн, розвиваючи ідеї Л.С. Виготського, зазначав, що мислення вже саме собою є єдністю емоційного та раціонального.

В Україні вивчення емоційного інтелекту набуло значного розвитку у зв'язку з дослідженнями Н. В. Ковриги, Е. Л. Носенко, С. П. Дерев'янка, І. Ф. Аршави, О. І. Власової та ін.

Отже, описуючи емоційний інтелект, можна виділити наступні структурні компоненти:

- «Самосвідомість» включає в себе вміння розпізнавати і розуміти свої емоції, а також відчувати, як вони впливають на наше оточення. Це є основою для розвитку гарної інтуїції та прийняття правильних рішень у

різних ситуаціях життя. Самосвідомість означає також знання своїх сильних та слабких сторін, а також розуміння власних цінностей та моральних пріоритетів.

- «Саморегулювання» полягає в умінні контролювати свої імпульси та настрої, а також уміти обдумувати свої дії перед тим, як їх виконати.
- «Мотивація» - це прагнення до самовдосконалення та досягнень. Це включає в себе встановлення високих стандартів для себе та послідовну працю для досягнення своїх цілей. Мотивація також пов'язана з оптимізмом та стійкістю в досяганні мети.
- «Емпатія» є ключовою навичкою міжособистісного спілкування і передбачає уміння сприймати почуття інших людей та розуміти їхні емоційні стани.
- «Соціальні навички» включають в себе вміння працювати в команді, забезпечувати ефективну комунікацію в групі, мотивувати колег, вирішувати конфлікти та керувати змінами в колективі.

1.2. Аналіз сучасної сім'ї та її типів

У наукових дослідженнях різні автори надають різноманітні тлумачення поняття "сім'я". Важливо відзначити, що зміст цього терміну залежить від соціокультурного контексту. Конкретне визначення сім'ї визначається історичними, етнічними та соціально-економічними умовами, а також від мети конкретного дослідження.

Сім'я вважається однією з найважливіших цінностей у суспільстві. Деякі наукові теорії стверджують, що форма сім'ї може визначати загальний розвиток макросоціальних систем на протязі багатьох століть. Кожен індивід у суспільстві, незалежно від його соціального статусу, етнічної приналежності, майнового та матеріального становища, має свою сімейну та

шлюбну характеристику, яка визначається з моменту народження і до кінця життя.

Відомо, що сім'я є ключовим середовищем для розвитку дитини, де формуються її фізичні, психічні, емоційні та інтелектуальні навички. Для дорослої особи, сім'я є джерелом задоволення, в якій вона задовольняє свої потреби та цінності. Це також невеликий колектив, де вчаться етичні та моральні цінності, які визначають поведінку людини протягом її життя. Кожна сім'я переживає різні етапи життєвого циклу, які змінюють ролі та статус осіб у сімейному оточенні.

Отже, сім'я - це група людей, які пов'язані спільними кровними зв'язками, шлюбом або усиновленням. Вони спільно проживають, діляться почуттям єдності, цінностей і відповідальності.

Соціологи та антропологи виділяють різні форми та типи сімей в залежності від культурних особливостей, що виникають у різних суспільствах. Деякі дослідники класифікують сім'ї за кількістю осіб, що беруть участь у них, а також за лідерство та владу окремих членів групи.

У сімейної психології розглядаються наступні види сімей:

«Патріархальна сім'я» - у такій структурі сім'ї повноваження та влада прийняття рішень знаходяться в руках чоловіка, будь то нуклеарна сім'я, одна сім'я або розширена сім'я. Домашні господарства, очолювані чоловіками, доступні в більшості суспільств; а за відсутності чоловіка старший син стає лідером родини.

«Матріархальна сім'я» - це сім'я, очолювана жінкою. Матріархальну сім'ю іноді називають «матрифокальною» (Haralambos and Holborns, 2008). Тут влада покладена на жінку, особливо якщо чоловік жінки помер, або коли чоловіки залишають своїх дружин.

«Егалітарна сім'я» – вона описує домовленості в сім'ї, де влада та повноваження приймати рішення порівну розподілені між чоловіком і

жінкою. Завдяки освіті, висококваліфікованій оплачуваній роботі, програмам емансипації жінки мають рівні повноваження з чоловіками в сім'ї.

Для вивчення різних соціальних процесів, що відбуваються в сучасних сім'ях, важливими є аналіз та розгляд функцій сім'ї. Під функціями розуміються способи виявлення активності та життєдіяльності сім'ї та окремих її членів. Відомий польський соціолог Я. Щепанський наголошує, що сім'я має особливе значення у суспільстві завдяки двом основним функціям. По-перше, сім'я єдиним способом, яким суспільство збільшує свою чисельність, але не завдяки прийому нових членів ззовні, а через народження дітей. Отже, сім'я підтримує біологічну безперервність суспільства. По-друге, сім'я виконує важливу роль у передачі культурної спадщини від одного покоління до іншого [21].

У вивченні функцій сім'ї виділяють три аспекти: функції суспільства у відносинах з сім'єю, функції сім'ї у відносинах з суспільством і функції сім'ї у відносинах з особистістю, а також функції особистості у відносинах з сім'єю. З цієї точки зору можна розглядати функції сім'ї як соціальні, що відносяться до суспільства, і індивідуальні, які стосуються особистості. Функції сім'ї тісно пов'язані з потребами як суспільства, так і окремої особистості. Вони мають глибокі історичні корені і нерозривно пов'язані із соціально-економічними умовами суспільства. У результаті цього як самі функції, так і їхня ієрархія змінюються з часом у відповідь на зміни у суспільстві.

Основні функції сім'ї включають у себе кілька аспектів. «Репродуктивна функція» означає біологічне відтворення суспільства та задоволення потреб у народжуваності. «Виховна функція» включає соціалізацію молодого покоління, підтримку безперервності суспільства та забезпечення контакту з дітьми, їх виховання та самореалізацію. «Господарсько-побутова функція» включає підтримку соціального здоров'я всіх членів сім'ї, догляд за дітьми та надання господарсько-побутових послуг одними членами сім'ї іншим. «Емоційна функція» полягає в наданні

емоційної підтримки всім членам родини. «Первинний соціальний контроль» включає моральну регламентацію поведінки членів сім'ї у різних сферах життєдіяльності суспільства, а також відповідальність та обов'язки у стосунках між батьками і дітьми, представниками старшого та середнього поколінь. Крім того, сім'я виконує дозвільні, соціально-статусні, матеріальні та сексуальні функції.

Сім'я виконує різноманітні функції для своїх членів, включаючи емоційну та психологічну підтримку, соціальну і політичну взаємодію, а також функцію виховання. Остання охоплює вибір батьками певного стилю виховання, враховуючи індивідуальні особливості та спосіб життя конкретної сім'ї. Важливо розуміти, що універсального стилю виховання не існує, оскільки різні фактори, такі як розмір сім'ї, сімейна історія, рівень освіти та культурний контекст, соціально-економічний статус тощо, впливають на вибір підходу до виховання в кожній конкретній сім'ї.

У науковій літературі описано наступні стилі виховання:

1. «Авторитарний стиль» виховання характеризується строгими правилами і суворим покаранням їх недотримання. Батьки, які є прихильниками цього стилю, дуже вимогливі і найменш чуйні стосовно своїх дітей. Вони не дають їм свободи самовираження і майже не виявляють теплого відношення до них.

Даний стиль виховання призводить до постійного страху дитини, що може формувати у неї низьку самооцінку, що, в свою чергу може призвести до труднощів в адаптації до соціальної ситуації та демонстрації дитиною агресивної поведінки, яка стає засобом висловлення свого розчарування та фрустрації.

2. «Авторитетний стиль» виховання характеризується бажанням батьків встановити справедливі та послідовні правила та положення в сім'ї. Вони пред'являють до дітей високі вимоги, багато чого чекають від них, але водночас виявляють чуйність. Такі батьки дозволяють дітям висловлювати власну думку та допомагають ставати самостійними та незалежними.

Діти, виховані в авторитетному стилі виховання, набувають впевненості у собі, розвивають гарні соціальні навички та контроль над своїми емоціями.

3. «Потураюче, поблажливе чи вирішальне виховання» характеризується відсутністю чітких правил дисципліни. Батьки висувають дуже мало вимог до своїх дітей. У той же час вони виявляють крайню чуйність по відношенню до них, а також дуже поблажливі до їхньої поведінки. Часто вони грають роль друга, а не батька.

Таке виховання може зробити дітей примхливими, невпевненими в собі та принизити їхню самооцінку. Діти стають занадто егоцентричними і мають погані соціальні навички. Вони не мають цілей у житті, тому що батьки не ставлять перед ними жодних обмежень і не дають їм керівних принципів.

4. «Недбалий чи незалучений стиль» виховання характеризується низькими вимогами і низькою чуйністю батьків щодо своїх дітей. Зв'язок між батьком та дитиною є дуже слабким. Батьки задовольняють лише базові потреби своїх дітей і нехтують або відхиляють будь-які інші потреби, що виникають у них.

Вони майже відірвані від життя своїх дітей. Діти, яких виховують недбало, непричетно, стають емоційно замкнутими, наляканими, тривожними і часто перебувають у стані стресу. Такі діти частіше, ніж будь-хто, збиваються з правильного шляху у підлітковому віці.

5. Інтуїтивне (інстинктивне) виховання дітей характеризується тим, що батьки намагаються виховувати своїх дітей, спираючись на власний опит комунікації с батьками у дитинстві. Вони намагаються дотримуватися тієї ж логіки та правил, які в дитинстві застосовувалися по відношенню до них.

6. «Гіперопікувальний стиль» виховання характеризується тим, що батьки надто залучені до життя своїх дітей. Вони надмірно опікуються своїми дітьми і всіма силами намагаються забезпечувати їхню безпеку та захищеність. Цей стиль підходить для зовсім маленьких дітей, тобто для раннього віку, однак у довгостроковій перспективі під впливом

гіперопікуючого стилю виховання діти стають занадто залежними від своїх батьків (як у дрібницях, так і у важливих життєвих питаннях).

7. «Повільне виховання» характеризується тим, що батьки дозволяють дітям розвиватися на власний розсуд і самим керувати своїм життям. Вони дозволяють дитині досліджувати світ у своєму власному темпі, розвивати власні інтереси і, зрештою, бути тим, ким вона дійсно хоче бути.

Батьки мало втручаються у життя своїх дітей і дають можливість приймати власні рішення. Ідея повільного виховання полягає в тому, щоб діти були щасливі та задоволені своїми досягненнями. Вважається, що такі діти добре справляються з непередбачуваністю реального світу.

8. «Природне виховання» характеризується тим, що першорядне значення приділяється розвитку сильного, міцного емоційного зв'язку між батьками та дітьми. Батьки дуже чутливі до потреб своєї дитини і завжди готові емоційно підтримати її. Найважливішою рисою природного виховання є турбота про розвиток дитячої діяльності: всі свої знання та моральні уявлення дитина набуває самостійно, «відкриває» під непомітним керівництвом вихователя, який повинен допомагати природі, забезпечивши дитині можливість вільно рухатися, грати тощо.

Послідовники природного виховання є прибічниками природних пологів і практикують тілесні покарання. Вважається, що природне виховання допомагає дітям почуватися захищеними, щасливими та спокійними людьми.

9. «Зрівнювальне (егалітарне) виховання» характеризується тим, що батьки намагаються надавати своїм дітям вибір, який дає їм відчуття рівності та співзвучний із принципами демократії. Вся сім'я живе як одне ціле, як команда, і встановлює чесні та справедливі правила та положення. У будинку панує командний дух.

Оскільки діти отримують право голосу у багатьох сімейних питаннях, вони навчаються мистецтву ведення переговорів та досягнення компромісів

із раннього віку. Батьки дуже чуйні стосовно своїх дітей, і помилки, якщо такі трапляються, розглядаються як необхідні можливості навчання.

10. «Духовне виховання» характеризується тим, що дитині надається достатньо можливостей розвивати свої власні переконання з урахуванням самостійного розвитку особистості. Дитину заохочують розвивати близькі стосунки з ближчим оточенням та вести збалансоване життя. Вважається, що при такому вихованні діти вбирають/спираються на тверді духовні цінності, їх самооцінка підвищується, і вони почуваються натхненними і внутрішньо сильними.

11. «Позитивне виховання» передбачає використання здорового глузду, що базується на міцних сімейних принципах. При цьому діти ростуть у люблячій, теплій, підтримуючій, дбайливій та позитивній атмосфері, заснованій на повазі та довірі. Батьки розвивають світогляд своєї дитини та зміцнюють її впевненість у собі, щоб підготувати до непередбачених життєвих обставин.

Батьківська роль полягає в тому, щоб спрямовувати та надихати своїх дітей вірити в себе, контролювати свою долю. Вважається, що при такому стилі виховання діти мають найкращі перспективи для розвитку позитивного психологічного настрою, хороших рис характеру, продуктивних життєвих навичок, позитивної самооцінки та щасливого та благополучного життя.

12. «Узгоджений розвиток», як форма позитивного виховання характеризується спробами батьків всебічно відточити таланти дитини за допомогою додаткових, позакласних занять. Така форма виховання практикується зазвичай у заможних сім'ях. Для цього стилю виховання характерно також розвиток культури мови та здатності до взаємодії дитини із соціальними інститутами.

Дитина, яку виховували в даному стилі, розвиває кращі соціальні навички, ніж її однолітки. Це відбувається тому, що такі діти займаються музикою, спортом, відвідують наукові гуртки та багато іншого.

13. «Нарцисичне виховання» пов'язане з бажанням батьків зосереджуватися тільки на власних інтересах та бажаннях. Таке виховання часто спирається на фрустрації самостійності та незалежності дітей. Діти, на думку таких батьків, призначені для того, щоб задовольняти їхні потреби та бажання, що приводить до формування співзалежної форми комунікації в сім'ї.

14. «Опікувальне виховання» характеризується тим, що діти досліджують навколишній світ під захистом батьків. Батьки «паралізують» волю дитини тим, що не дають можливості дітям активно досліджувати навколишнє середовище. Вони (батьки) покладають на себе дуже велику відповідальність за захист своєї дитини у процесі вивчення, що призводить до гальмування активності дітей.

15. «Шкідливе («токсичне») виховання» пов'язано з тим, що негативна поведінка батьків може руйнувати почуття власного «я» їхньої дитини. Такі батьки знущаються зі своїх дітей фізично, вербально чи психологічно, реагують неадекватно чи ігнорують емоційні потреби своєї дитини. Їхня модель поведінки друкується у свідомості дітей і переходить з ними у доросле життя, внаслідок чого діти повторюють поведінку своїх батьків [28,30].

При цьому стилі виховання хлопчиків та дівчаток відрізняються: батьки намагаються підбирати різні стилі виховання, ґрунтуючись на полі дитини.

Отже, різноманітні стилі виховання можуть бути обумовлені різними чинниками, які були згадані раніше, такими як індивідуальні особливості батьків, рівень культури, історія родини, розмір сім'ї, рівень освіти та їх соціально-економічний статус. У кожній родині ці різні фактори можуть по-різному поєднуватися, що веде до виникнення унікальних стилів виховання.

Важливою є співпраця батьків та здатність поєднувати різні підходи до виховання дітей. Однак варто зазначити, що існують обмеження у виборі стилів виховання. Наприклад, існують докази того, що конкретний стиль

виховання може впливати на модель поведінки дітей. Проте дослідження показують, що зв'язок між моделлю виховання та поведінкою іноді може бути неоднозначним і не настільки сильним, як здавалося б на перший погляд.

1.3. Аналіз впливу різних типів сімей на формування емоційного інтелекту у підлітків

Емоційний інтелект і його значимість визнаються в усьому світі. Виникла необхідність розвитку складових емоційного інтелекту як факторів, що сприяють особистісному і професійному зростанню індивіда, а також впливають на його успішність в житті. Це довели як науковці, так величезний список успішних людей. Емоційний інтелект можна і необхідно розвивати з дитинства, починаючи з дитячого садочка, молодшої школи, а також в періоди підліткового та юнацького віку. На кожному з етапів підхід буде змінюватися. Особливості розвитку емоційного інтелекту підліткового віку, як перехідного етапу від дитинства до дорослості, з одного боку, створюють сприятливі передумови для розвитку внутрішньо особистісного емоційного інтелекту, з іншого соціальна ситуація розвитку підлітка зумовлює необхідність розвитку міжособистісного емоційного інтелекту. Відтак розвиток емоційного інтелекту в підлітковому віці потребує цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу з метою збалансованого поєднання когнітивних та емоційних процесів, зумовлених особливостями соціалізації й індивідуалізації дітей цього віку.

Різні вчені вважають, що сім'я має глибокий вплив на дитину. Це залишається на все життя в поведінкових, психологічних та емоційних аспектах людини (Manzeske & Stright, 2009; Galindo et al, 2012; Cox, 2010). Сім'я - основна соціальна одиниця. Структура сім'ї багато в чому впливає на її членів різного віку (Suleman et al., 2012; Nagaraja et al., 2012). Структура сім'ї є дуже важливим аспектом, який вказує на склад сімейного життя.

Зазвичай він розглядається як суглобовий або ядерний. Спільна сім'я - це склад, де головою сім'ї є дідусь і бабуся, а діти та онуки проживають разом з ними. Після смерті бабусі та дідуся сім'ї братів можуть жити разом. Ця сімейна система переважає більше в Азії (Ruggles, 2010). З іншого боку, нуклеарну сімейну систему формують лише батьки та їхні діти. Поступово спільні сім'ї розпалися і замінені нуклеарними сім'ями в багатьох розвинених країнах.

Система нуклеарної сім'ї надає більшу автономію її членам, але вона спричинила дистанцію між членами розширених сімей (Bahadur et al, 2008). На думку деяких дослідників, структура сім'ї мало пов'язана з тим, як індивід розвиває розуміння соціально прийнятної поведінки. Наприклад, за даними Бахадура та Дхавана (2008), вплив сімейної структури на цінності є незначним. У той час як інші бачать роль сімейної структури в тому, як розвивається дитина, що відображається в успішності в навчанні (Bilal et al, 2013) і залученості до позитивної поведінки (наприклад, допомоги іншим) (Sanadhya et al, 2010). За даними Fortune, Cottrell et al (2016), коли сім'я емоційно не підтримує або емоційно насильницька, у підлітків спостерігаються різні емоційні та психологічні проблеми.

Khurshid, Parveen and Yousuf, (2014) припускають, що сімейне оточення, яке має підліток, пов'язане з розвитком його особистості, збільшенням негативних звичок і поведінки, які є соціально деструктивними серед підлітків. Хілл та ін. (2017) припускають, що досвід підліткового віку має тривалий вплив на особистість, емоційне та психологічне функціонування. Декович та ін. (2003) вивчали різні змінні сім'ї підлітків у розвитку негативних рис поведінки. Моделі спілкування та динаміка взаємодії між батьками та підлітками безпосередньо пов'язані зі ставленням підлітка до суспільства та його просоціальними чи антисоціальними нахилами. Згідно з дослідженням (Li et al, 2019), підлітки, які є частиною сімей, де ворожнеча домінує у спілкуванні, мають більше шансів сприйняти

ворожі тенденції. Модецький та ін. (2017) припускають, що сім'я впливає на емоційне благополуччя та емоційну стійкість. Це передбачає можливі зв'язки між компетентністю в емоційній регуляції та емоційним розвитком підлітка в сім'ї. Сінгх та ін. (2014) припускають зв'язок між емоційним інтелектом (EI) підлітка та його сімейною динамікою (включаючи структуру сім'ї), що є основою для цього дослідження. Деякі дослідники (Salovey et al. 1990) формулюють EI як процес регуляції емоцій у кращий спосіб, з можливістю розумного поводження з емоціями. Простими словами, EI — це здатність контролювати емоції залежно від ситуації, підтримуючи рівновагу між різними емоціями. Це означає, що люди можуть мати різний рівень інтелекту в управлінні власними емоціями та розумінні емоцій інших (Кун та ін., 2012). Хонмор та ін. (2017) припускають, що структура сім'ї може відігравати важливу роль у визначенні рівня EI, який демонструє підліток. Поточне дослідження є спробою глибше вивчити сімейну структуру підлітка як визначальний фактор її рівня EI.

На розвиток емоційного інтелекту у дітей впливає кілька факторів. Критичним є характер дитини, нейрофізіологія, покращення когнітивних здібностей і соціальні стосунки, такі як родина та друзі. Сімейна атмосфера є важливою (Cole, Martin, & Denis, 2004). Емоційне навчання починається в сім'ї та продовжується протягом періоду дитинства, поза сім'єю дитина вчиться поводитися з фізичним оточенням, починає розуміти його та знаходити, як використовувати свої різні здібності (Turculet & Tulbure, 2014). У всій родині дитина дізнається багато речей, пов'язаних з емоціями, а також про те, що батьки роблять для своїх дітей і що вони їм говорять, а також спостерігаючи за тим, як батьки справляються зі своїми почуттями (Jinfu & Xiaoyan, 2004). Сім'я є місцем, де діти вчаться поводитися один з одним, спостерігаючи за моделями батьків, бабусь і дідусів, братів і сестер, а також дорослих як зразків під час зустрічей, обміну подарунками та вияву любові та розуміння; діти навчаються емоціям і почуттям і добре їх переживають

(Bhatia, 2012). Дослідники, які вивчали аспекти емоційного інтелекту у дітей, усі погоджуються, що батьки головним чином впливають на набуття дитиною емоційних навичок (Turculet & Tulbure, 2014). Дослідження, які стосуються модальностей виховання емоційного інтелекту, вказують на те, що вплив емоційних компетенцій батьків на дітей починає проявлятися вже з перших місяців життя. Перша можливість розвинути елементи емоційного інтелекту з'являється в перші роки життя дитини, і ця здатність продовжує зростати протягом періоду шкільної освіти. Емоційні здібності, які будуть набуті пізніше, залежать від тих, що сформувалися протягом перших років життя, і ці здібності є фундаментальною основою навчання (Berk, 2002).

Культура і сім'я впливають на емоційну адаптацію дитини. Емоційне навчання відбувається легко і швидко в перші роки життя, центри навчання мозку можуть порушуватися сильним стресом, який трапляється, якщо потреби дитини не задовольняються. Протягом більшості початкових досвідів дитина вчиться довіряти людям, які відповідають її вимогам або їм байдуже. Цей досвід впливає на те, наскільки дитина відчувається безпечною, захищеною, задоволеною та дієвою в слові, і вона може бачити тих людей надійними чи заслуговуючими довіри чи ні (Joshi & Dutta, 2015).

Хоча перші роки життя мають вирішальне значення для формування емоційного інтелекту, шкільний вік також є прикладом чудових шансів для цього. Найраніші роки становлять основу для навчання емоційним здібностям, які діти набувають пізніше (Gottman, Katz, & Hooven, 1997). Оскільки манери та повторювана поведінка, набуті дитиною в перші роки життя, будуть включені в синапси нейронних систем, і вони будуть певною мірою постійними, і їх буде непросто змінити пізніше. Мозок швидко розвивається в перші чотири роки життя і стає складним. У цей час дитина здобуває знання швидше й ефективніше, ніж будь-коли пізніше, особливо емоційні (Колб, 1989). Як зазначили Цуджіно та Ояма-Хіга (2007), «діти,

природно, найбільше страждають від своїх матерів, тому що вони знаходяться в тісному контакті з ними протягом тривалого часу».

Отже, усі ці невеликі обміни між батьками та дитиною мають емоційний контекст на наступні роки, і це стає основою емоційної перспективи та емоційних можливостей дитини. Доведено, що методи виховання передбачають емоційний інтелект дітей. Дослідження складає список результатів стосунків «батьки–дитина» щодо конфігурації наслідків розвитку дітей. Крім того, деякі дослідження вивчали зв'язок між вихованням і рівнем емоційного інтелекту дітей. Gottman, Katz, & Hooven (1997) виявили, що ставлення, переконання та реакція батьків на емоційні прояви їхніх дітей пов'язані з емоційними здібностями дітей. Мартінес-Понс (1999) виявив, що сприйняття підлітками підкріплення, похвали та виховання поведінки, пов'язаної з емоціями, їхніми батьками було пов'язане з емоційною інтелектуальністю підлітків. Liau, Liau, Teoh, & Liau (2003) виявили, що батьківський моніторинг і нагляд пов'язані з емоційним інтелектом дітей. Крім того, Alegre & Benson (2010) виявили, що доступність і контроль батьків пов'язані з емоційним інтелектом пізнього підліткового віку. Алегре (2012) також показує, що якість і кількість часу та обміну речовинами, які матері витрачають зі своїми дітьми, впливають на їхній EI. Оскільки він розвиває моделювання та залучає увагу та тісну співпрацю, перш за все, він відображає хороші практики батьківства.

Для того, щоб розвивати емоційний інтелект дітей, батьки повинні робити багато речей, наприклад; приділяти особливий час дітям; виражати свої почуття. Активне слухання того, що вони говорять, це призводить до підвищення EI (McHale, Updegraff, Tucker, & Crouter, 2000; Adam, Snell, & Pendry, 2007). Саксена та Аггарвал (2010) стверджували, що «батьки повинні забезпечити здорове домашнє середовище; теплі, гігієнічні, сприятливі стосунки в сім'ї та створювати позитивний вплив на процес мислення дитини». Батьки також повинні контролювати поведінку, коли діти стають

злыми та агресивними (Murphy, 2006). Крім того, батьки повинні привчати своїх дітей до позитивного поведіння з несприятливими емоціями, а також не карати дитину за помилки; тому що він зрозуміє, що помилки обробляються таким чином; вони повинні надавати дитині можливість розвивати творче мислення та насолоджуватися вільним часом, при цьому акцентувати увагу не на пасивних рисах дитини, а на позитивних. Дружне обговорення емоцій дасть корисне розуміння ступеня усвідомлення почуттів дітьми, способів і засобів, які вони застосовують для їх розуміння (Saxena and Aggarwal, 2010). Батьки повинні навчати важливості невербальної комунікації (Chen, Lin, and Tu, 2006; Murthy and Varalakshmi, 2011). Нарешті, батьки повинні приділяти велику увагу емпатії для розвитку емоційного інтелекту дитини; і вони повинні розуміти, співчувати та приймати почуття та емоції дитини (Nair, 2009).

Розвиток емоційного інтелекту набуває особливої важливості під час шкільного віку, коли відбувається активне формування емоційних зв'язків особистості з собою та оточуючими. Навчальна діяльність сприяє покращенню самосвідомості, розвитку здатності до саморефлексії та спроможності сприймати погляди і почуття інших людей, вміння враховувати їхні потреби.

Дослідження, проведене В. Кулгановим і Н. Самуйловою щодо емоційного інтелекту старшокласників, показало, що у хлопців спостерігається високий рівень контролю за зовнішнім виявленням емоцій. Шляхом регулювання своєї емоційної виразності, юнаки здатні ефективно керувати своєю поведінкою, легше подолати тривожність, гнів і роздратування. У дівчат відзначено, навпаки, те, що вони регулюють зовнішній вираз емоцій, але не завжди здатні контролювати свою тривогу. Вони лише стримують гнів, розгнівання і роздратування, що пов'язано з демонстрацією соціально прийнятої поведінки [3].

Відомо, що молодший шкільний вік характеризується високою гнучкістю та сенситивністю психічних процесів, а також глибоким інтересом до внутрішнього світу. Цей період є особливо сприятливим для розвитку емоційної сфери та культури почуттів особистості. Паралельно із загальним когнітивним розвитком в цей час покращується аналітичний апарат учнів, що дозволяє їм досліджувати різноманітні властивості предметів, явищ природи та продукції людської діяльності. Це сприяє розвитку їхньої здатності розпізнавати гармонію та дисгармонію в поєднанні різних кольорів, звуків, рухів та інших аспектів.

Ця підвищена чутливість обумовлена художнім спрямуванням їхньої особистості, яка проявляється у схильності до естетичної та художньої діяльності, вразливості, емоційності та образності сприймання. Ці якості є характерними для творчих особистостей, таких як митці та талановиті читачі, глядачі та слухачі музики. Таким чином, діти переживають більше естетичних вражень, розширюють свої почуття та підвищують загальний рівень культури.

Розвиток спостережливості та естетичних почуттів стає можливим завдяки їхній емоційній чутливості та сенсорній відкритості, які є важливими для виховання емоційної культури. Процес розвитку емоційного інтелекту має свої особливості, але його основні структурні елементи починають формуватися у молодшому шкільному віці та продовжують розвиватися протягом навчання в школі. Тому, завершуючи шкільний період, молоді люди отримують можливість досягти рівня розвитку, включаючи розвиток емоційного інтелекту, що дозволяє їм успішно навчатися в дорослому житті, встановлювати позитивні відносини з новими людьми в нових соціальних умовах та взаємодіяти у соціальних ситуаціях під час практичної діяльності. [3].

В. Юркевич висловлює парадоксальну думку, що емоційний інтелект може бути розвинутий і спрямований на навчання в більшій мірі, ніж

абстрактно-логічний інтелект, проте існують дані, що значні зміни можуть відбуватись до 20 років [5].

Розвивати емоційний інтелект у молодшому шкільному віці слід починати з основних емоцій і поступово переходити до їх відтінків. Це може бути досягнуто через читання книг з подальшим аналізом настрою і почуттів персонажів, відвідування різножанрових театрів, ознайомлення з реальними ситуаціями з життя дітей, демонстрацію фотографій і малюнків осіб з вираженими емоціями. Поступово можна переходити до вивчення відтінків емоцій, дозволяючи дітям виразити свій власний настрій через малювання та аналізувати причини цього настрою. Вчителям та шкільним психологам важливо знати, що ситуації, які викликають емоційний відгук у дитини, можуть сприяти її самовираженню, і що емоції є ключовою «платформою», на якій можна засновувати нові знання. Знання, які мають емоційний забарвлення, стають мотивацією для подальшого вивчення, дослідження та розвитку. Освіта, яка активно залучає емоційну сферу людини, сприяє формуванню ціннісного ставлення до знань, світу та інших людей.

Згасання емоцій рівносильне втраті щастя, оскільки лише розвинена емоційна сфера є джерелом радості. Дорослі, як батьки, так і педагоги повинні намагатись в усьому, що нас оточує, бачити позитивні сторони, робити оптимістичні висновки і прививати це учням. Особливість психології дитини молодшого шкільного віку полягає в тому, що він ще мало усвідомлює власні переживання і не завжди здатна зрозуміти причини, що їх викликають. На труднощі у навчальному закладі дитина частіше відповідає емоційними реакціями – гнівом, страхом, образою. Важливо, щоб батьки і вчителі разом з психологом розуміли їх проблеми і переживання. Тільки тоді вони зможуть надати дитині ефективну допомогу. Щоб молодший учень міг свідомо регулювати поведінку, потрібно навчити його адекватно виражати почуття, знаходити конструктивні способи виходу зі складних ситуацій. У молодшому шкільному віці у дітей особливо активно відбувається

формування довільності, внутрішнього плану дій, розвивається здатність до рефлексії. На цьому етапі дитина може успішно опанувати засобами і способами аналізу поведінки власної та інших людей. Дорослий повинен допомагати дитині в пошуку власних ресурсів, ствердженні віри в себе, своїх можливостей і сил для подолання навчальних труднощів. Тоді дитина буде пізнавати не тільки зовнішній світ, але й себе. У цій гармонії шкільне навчання буде успішним і радісним початком широкого та успішного життєвого шляху. Основний спосіб розвитку емоційного інтелекту полягає в стимулюванні фантазії та уяви дитини, використанні сюжетно-рольових ігор, як основного засобу розвитку EQ. Психологи стверджують, що не можна пропускати ігрову стадію розвитку дитини, де формуються основи розвитку EQ.

У процесі навчання важливо підтримувати належний емоційний баланс. Позитивне емоційне ставлення є потужним стимулом для навчання. Для вирішення цієї проблеми можна використовувати таку стратегію, як «очікувана радість», яка включає наближення свят, екскурсії та інші події, які зацікавляють дитячий розум. Важливо, щоб у дітей завжди була мотивація до навчання.

Якщо дітям забороняють виражати свої емоції, пригнічують їх, відчужують або накладають табу на їх вираження, це може призвести до проблем у взаєморозумінні між учителями та учнями. Відкрите спілкування базується на емоційній свободі, яка дозволяє бути собою та відвертим у взаємодії.

Емоції завжди присутні у нас, і ми завжди відчуваємо щось. Проте, в багатьох навчальних закладах діти часто почувають себе обмеженими, тобто емоційні вирази не завжди сприймаються позитивно. Це може призвести до стресу та роздратування у дітей.

Постійний стрес може вплинути на емоційний стан дитини і призвести до емоційної перевантаженості. Рекомендується контролювати фізичне та

емоційне навантаження, а також намагатися зменшити стресові чинники, які спричиняють негативні емоції. Важливо вчити всіх учасників навчально-виховного процесу керувати своїми емоціями. Старший шкільний вік виступає найбільш чутливим до соціальних змін в суспільстві, коли школярам необхідно навчитися орієнтуватися і приймати самостійні рішення, адекватно і критично оцінювати численні фактори ризику в ситуаціях, специфічних для їх віку. Важливим в цьому періоді є розвиток здатності до емпатії, вміння диференціювати свої і чужі емоції. Підлітковий вік можна вважати вирішальним періодом у житті людини. Розвиток та становлення особистості в цьому віці великим чином залежить від успіхів у сфері міжособистісного спілкування. Одним з факторів, що сприяє формуванню та підтримці міцних та довірливих стосунків є саме емоційний інтелект.

Багато досліджень присвячено психологічному розвитку підлітків. У концепції Е. Еріксона підлітковий вік займає ключове місце. Підліток стикається з основною завданням - розвитком почуття рольової ідентичності. Це включає не лише актуальні рольові ідентифікації, але й досвід, накопичений на попередніх етапах становлення особистості. Цей процес стає основою для подальшого розвитку дорослої особистості.

Підліток також розвиває свій інтелектуальний апарат, що дозволяє йому будувати свій власний світогляд, систему цінностей і уявлення про себе. Проте образ «Я» у цей період нестабільний і менш позитивний порівняно з молодшим віком. Ці зміни досягають свого піку приблизно у віці 12-13 років. У цей час підліток починає інтегрувати та осмислювати всю інформацію, що стосується його самого.

Дослідження показують, що з віком діти краще вміють розпізнавати емоції. В підлітковому віці межі «емоційних» понять стають чіткішими, і словник емоцій розширюється зі зростанням дорослості та збільшенням кількості параметрів, за якими розрізняються емоції. Дослідження показують,

що підлітки переживають події більш яскраво і інтенсивно порівняно з дорослими і дітьми, незалежно від того, чи є ці емоції позитивними, чи негативними. Стани радості і відчаю можуть швидко змінюватися, і настрої підлітка зазвичай є більш різноманітним.

Згідно з дослідженням П. Лафренсьє, підлітки відчувають себе значно щасливішими у шість разів частіше, ніж їхні батьки, а також стають дуже нещасливими втричі частіше. Крім цього, підлітки частіше ніж дорослі відчувають себе незграбними, хвилюються, нудяться і відчувають апатію. Цей емоційний сплеск у підлітковому віці багато дослідників пов'язують із балансом двох основних видів нервових процесів - збудження та гальмування. У порівнянні з «середнім дитинством» (віком 7-11 років) і дорослістю, загальний рівень збудження у підлітків зростає, тоді як всі види гальмування стають слабшими. Отже, одні й ті ж події викликають у підлітків більш яскраві емоційні реакції, і їм важче заспокоїтися.

Емоції та почуття підлітків відносяться в основному до їхнього внутрішнього світу, і вони менше виражені зовні, порівняно з дітьми. Навіть у найдовірчіших бесідах підлітки часто не розповідають про всі свої переживання. Ще однією важливою особливістю емоційної сфери підлітків є їхня здатність до співіснування емоцій та почуттів протилежної спрямованості. Наприклад, вони можуть одночасно відчувати любов і ненависть до когось, і ці почуття можуть бути абсолютно щирими. Емоції зазвичай поділяють на позитивні, такі як радість і зацікавленість, та негативні, такі як страх, гнів і відраза. Усі ці емоції корисні, оскільки вони допомагають людині регулювати свою поведінку і надають їй життю особистісний зміст.

Однак емоції можуть стати шкідливими, якщо вони стають надто інтенсивними або неадекватними. Згідно з думкою Є.П. Ільїна, підлітки схильні відчувати радість більше, ніж гнів, страх чи сум. Хоча схильність до гніву в них виражена більш яскраво, ніж до страху та суму. Радість, гнів і сум

найінтенсивніше переживаються у віці 12-13 років, тоді як вираженість страху в цей період, навпаки, зменшується.

Разом із позитивними та негативними емоціями існує також стан, що називається «емоційним нулем» - нудьга. Його небезпека полягає в тому, що у підлітків цей стан може перетворитися на позитивні емоції за умови, що вони займаються цікавою справою, або на негативні, якщо підліток, якому стало нудно, не може швидко знайти захоплюючу діяльність. У цьому випадку нудьга може призвести до роздратування, злості чи туги. Якщо людина в такому стані вирішує «шукати пригод», це може мати негативні наслідки. Багато агресивних дій, які вражають своєю безглуздістю, часто здійснюються саме через нудьгу. Існують «важкі» підлітки, які схильні до порушень дисципліни та протиправної поведінки, і вони відрізняються тим, що не можуть надати своєму життю яскравості, різноманітності та цікавості.

Емоційний розвиток хлопчиків-підлітків відрізняється від дівчат. Загалом вважається, що дівчата проявляють більшу емоційність і інтенсивніше переживають найрізноманітніші ситуації. Вони схильні до відкритого висловлення своїх почуттів і люблять розмовляти про свої емоції. Це може бути пов'язано з тим, що у нашому суспільстві схильність дівчат висловлювати свої емоції вважається прийнятною, у той час як у хлопчиків це часто не схвалюється.

Однак реакції хлопчиків і дівчат на емоційно напружені ситуації можуть виявлятися різними. У дівчат можуть виникати раптові зміни настрою і сльози, що свідчать про їхню емоційну нестабільність. У той час як хлопчики можуть реагувати на подібні ситуації зміною своєї поведінки, наприклад, виражаючи свою незадоволеність агресивними вчинками чи неприязністю. Хлопчики часто уникають вираження емоцій відкрито, замість цього вони можуть виявляти свої почуття через неспокійну поведінку, наприклад, не можуть сидіти на одному місці, постійно щось рухають у руках тощо.

Ці бурхливі реакції можуть бути спробою відвести увагу від власних невдач або стресу, перекласти відповідальність за ситуацію на навколишні обставини, або просто виразити внутрішню напругу через крики і рухи.

За словами В.Г. Казанської, підлітки часто застрягають у своїх емоціях, як позитивних, так і негативних. Для багатьох з них основними джерелами турбот і непокою є відносини з батьками та однолітками. Щодо сфери дозвілля і навчання в школі, то ці аспекти також викликають у них тривогу, хоча в меншій мірі. Переживання, пов'язані з власною особистістю та статевою ідентичністю, зазвичай менше важливі, ніж вищезазначені аспекти життя.

Крім цього, згідно з дослідженням, проведеним А.І. Подільським та О.А. Ідобаєвою, для більшості підлітків найбільше хвилюючою сферою є «майбутнє». Їх турботи стосуються того, що чекає їх у майбутньому, як складеться їхнє подальше життя, чи зможуть вони здійснити свої плани і мрії. Тривожність щодо майбутнього виявляється більшою у тих підлітків, які мають вищий рівень загальної тривожності, а також у тих, хто має вищий рівень інтелектуального розвитку.

Висновки до 1 розділу

Аналізуючи наукову літературу щодо емоційного інтелекту та його розвитку у підлітковому віці, ми прийшли до висновку, що емоційний інтелект можна розглядати як інтегральну категорію, яка об'єднує інтелект та емоції в одній структурі особистості. Сучасні дослідження показують, що існують дві основні моделі емоційного інтелекту. Перша модель - це модель здібностей, яка враховує взаємозв'язок між пізнанням і емоціями. Друга модель - це змішана модель, яка об'єднує інтелектуальні, емоційні і особистісні аспекти людини.

У підлітковому віці емоційний інтелект набуває складної структури, яку можна умовно поділити на два аспекти: зовнішній, який включає в себе

здатність розуміти емоції інших людей, і внутрішній, який передбачає емоційну саморегуляцію. Основні функції емоційного інтелекту полягають у досягненні успіху в різних сферах життя та гармонізації взаємодії як у внутрішньоособистісному, так і в міжособистісному плані.

Важливо враховувати статево-рольові особливості емоційного інтелекту, які пов'язані з соціальними ролями, груповими очікуваннями, соціальними нормами та гендерними установками. Ключові характеристики емоційного інтелекту включають в себе здатність управляти емоціями, вміння саморегулювати свої емоційні стани, емоційну свідомість та емпатію.

РОЗДІЛ II. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПІДЛІТКІВ ІЗ РІЗНИХ ТИПІВ СІМЕЙ

2.1. Організація дослідження

Для того, щоб досягти мети дослідження, а саме вивчити, як формується емоційний інтелект у підлітків із різними типами сімей, а також порівняти розвиток емпатійних здібностей та рівня самоактуалізації підлітків за рівнем емоційного інтелекту, було проведено дослідження, в якому прийняли участь 36 сімей, в яких діти знаходилися у підлітковому віці: 15 хлопців та 21 дівчина, а також 36 матерів та 36 батьків. Дослідження проводилось за допомогою платформи Google Forms.

З ціллю досягти мети дослідження було сформульовано наступні завдання:

1. Проаналізувати погляди науковців щодо вивчення формування емоційного інтелекту у підлітків.
2. Емпірично дослідити вплив різних стилів виховання в сім'ї на формування емоційного інтелекту підлітка.
3. Вивчити вплив емпатійних здібностей підлітків на прояв емоційного інтелекту.
4. Зробити порівняльний аналіз отриманих результатів дослідження.

У ході цього дослідження було виконано кілька етапів:

- Підготовчий етап, на якому проводилось дослідження літературних джерел з питань емоційного інтелекту та впливу типів сімей на його формування, а також вибір психодіагностичних інструментів, які були відповідні для даного дослідження.
- Діагностичний етап, на якому було проведено саме дослідження, де були зібрані відповіді та дані.

- Аналітико-інтерпретаційний, під час якого отримані дані були оброблені, порівняні та проінтерпретовані.

Ці етапи становлять основну структуру та послідовність дослідження, яка була використана в цій роботі.

Розподіл респондентів за віком представлений на діаграмі 2.1

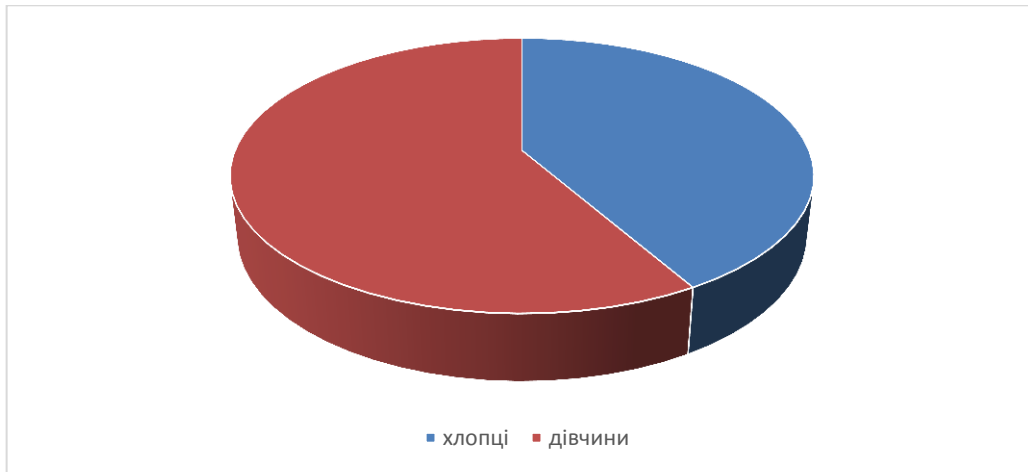

Рис. 2.1. Розподіл респондентів за статтю

Отже, як можна побачити з наведеної діаграми, більшість респондентів представлена жіночою статтю (58,4%), хлопців – 41,6%. Всі підлітки виховуються у повних сім'ях.

2.2. Методи дослідження

Підбір діагностичних методик проводився на підставі дотримання їхньої доцільності та валідності. З ціллю дослідження формування емоційного інтелекту у підлітків із різними типами сімей використовувалися наступні: Методика оцінки емоційного інтелекту (опитувальник EQ Н.Холла), Методика «Діагностика рівня емпатії» (В.В.Бойко), «Взаємодія батько-дитина» (І.М. Марковська) та тест-опитувальник батьківського ставлення Варги-Століна.

Основною методикою, що допомогла вивчити емоційний інтелект став тест «Методика оцінки емоційного інтелекту» (опитувальник EQ Н.Холла). Дана методика визначає здатність володіння емоціями та їх застосування у

житті. Вона також бере до уваги ставлення до себе та оточуючих, здатність заводити друзів, спілкуватися, гармонійно почуватися в компанії інших людей.

Запропонований тест збудований, як опитувальник, що передбачає оцінку 5-ти складових частин емоційного інтелекту і складається з 30 тверджень:

- «емоційна обізнаність» – це усвідомлення і розуміння своїх емоцій, для чого потрібне постійне поповнення власного словника емоцій. Люди з високим рівнем емоційної обізнаності набагато краще розуміють свій внутрішній стан;
- «управління емоціями» – включає в себе вміння задіяти свої емоції, задати їм напрямок;
- «самотивація» – це усвідомлення і прийняття людиною поточних завдань, з відповідальністю за результат і контролем за їх виконанням;
- «емпатія» – пов'язана з розумінням стосунків, почуттів, психічних станів іншої особи у формі спілкування;
- «розпізнавання емоцій інших людей» – це здатність враховувати почуття інших людей при прийнятті рішень, навик слухати і чути, дивитися і бачити емоційні стани, потреби інших людей.

Шкала відповідей є шестиступеневою та включає наступні варіанти відповідей:

- «повністю не погоджуюсь»
- «в основному не погоджуюсь»
- «частково не погоджуюсь»
- «частково погоджуюсь»
- «в основному погоджуюсь»
- «повністю погоджуюсь».

Автор методики виділяє три рівні емоційного інтелекту за кожною зі шкал: низький рівень (7 і менш); середній рівень (8 – 13) та високий рівень (14 і більше балів).

Вивчення науковцями емоційного інтелекту довели, що цей феномен тісно пов'язаний з умінням людини розуміти не тільки власні переживання, а й емоційні стани інших людей. Отже, для кращого розуміння зв'язку між емоційним інтелектом та емпатичними здібностями підлітків була застосована методика «Діагностика рівня емпатії» (В.В.Бойко). У даній методиці виділяється шість параметрів:

- «Раціональний канал емпатії», який характеризує спрямованість уваги, сприйняття і мислення людини, що відчуває емпатію на сутність будь-якої іншої людини – до її стану, проблем, поведінки.
- «Емоційний канал емпатії», який фіксується на здатності людини, що відчуває емпатію, входити в емоційний резонанс з оточуючими - розуміти їхній внутрішній світ, прогнозувати поведінку тощо.
- «Інтуїтивний канал емпатії», пов'язаний з бальною оцінкою, що свідчить про здатність респондента бачити поведінку партнерів, діяти в умовах дефіциту інформації про них, спираючись на досвід, що зберігається в підсвідомості.
- «Установки, що сприяють або перешкоджають емпатії» - відповідно полегшують або ускладнюють дію всіх емпатичних каналів.
- «Проникаюча здатність в емпатії» розцінюється як важлива комунікативна властивість людини, що дозволяє створювати атмосферу відкритості, довірливості, задушевності.
- «Ідентифікація» пов'язана з вмінням зрозуміти іншого на основі співпереживання/співчуття, постановки себе на місце партнера.

Підрахування отриманих відповідей здійснюється за допомогою «ключа» щодо кожної шкали, а потім визначається їх загальна сума.

Оцінки на кожній шкалі можуть варіюватися від 0 до 6 балів і вказують на значимість конкретного параметру (каналу) в структурі емпатії. Шкальні оцінки виконують допоміжну роль в інтерпретації основного показника - рівня емпатії. Сумарний показник теоретично може змінюватися від 0 до 36 балів. Таким чином, при сумарному рівні за всіма шкалами 30 балів і вище - у людини дуже високий рівень емпатії; 29-22 - середній; 21 -15 - занижений; менше 14 балів - дуже низький.

Людина інтенціонально спрямована на іншу людину, до якої вона прагне та бажає бути в стосунках. Відомо, що первинним середовищем для дитини стає батьківська сім'я, яка здійснює не тільки формальні дії по відношенню до дитини – виховання та турбота, але й неформальні: емоційний відгук, підтримка та визнання батьками за дитиною існування її власного бажання.

Тож, основною методикою, що допомогла вивчити стилі сімейних взаємин став опитувальник «Взаємодія батько-дитина» (І.М. Марковська).

Дана методика дозволила виявити особливості емоційного, когнітивного і поведінкового сприйняття батьками своїх дітей, а також зрозуміти, як самі діти оцінюють ставлення своїх батьків до них. Опитувальник має дві версії: одну для батьків і іншу для дітей.

Методика спрямована на вивчення таких аспектів взаємодії «батько-дитина», як «вимогливість та невимогливість», «м'якість і строгість» одного з батьків, «ступінь автономності і контролю», «емоційна дистанція між батьками і дітьми», «прийняття або відторгнення дитини», «рівень співпраці та непослідовність у батьківському підході».

Особливий акцент зроблено на вивченні емоційної дистанції, яка відображає, наскільки близько відчуває себе дитина до своїх батьків. Ці дані допомагають зрозуміти, наскільки діти відчувають зручність у спілкуванні з батьками і наскільки вони можуть ділитися своїми почуттями та думками.

Якщо є велика емоційна віддаль між батьками і дітьми, це може перешкоджати відкритому спілкуванню у сімейному колі.

Також була звернута увага на те, як батьки сприймають своїх дітей. Чи вони відчують, що їх приймають такими, які вони є, чи, навпаки, відчують неприйняття щодо їхніх особистісних рис і поведінкових особливостей. Прийняття дитини як унікальної особистості є важливою умовою її психологічного здоров'я та впевненості в собі. Взаємини з батьками можуть сприйматися дитиною як прийняття чи відкидання, що має велике значення для її самопочуття та самооцінки.

Для вивчення та аналізу стосунків у сім'ї було використано тест-опитувальник батьківського ставлення Варги-Століна.

Тест-опитувальник батьківського ставлення - це інструмент для психологічної діагностики, спрямований на вивчення відношення батьків до своїх дітей. Він враховує багатогранність почуттів стосовно дитини, особливостей виховання та розуміння характеру та особистості дитини та її дій.

Структура тесту базується на математичному аналізі важливих факторів. У результаті аналізу виокремлено 4 основних фактори: «прийняття-відштовхування», «кооперація», «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація» та «маленький невдаха». Високий отриманий бал по відповідних шкалах описується через призму «відштовхування»; «соціальної бажаності»; «симбіозу»; «гіперсоціалізації» та «інфантилізації».

Висновки до 2 розділу

Таким чином, протягом цього дослідження було проаналізовано наукову літературу на предмет вивчення рівня емоційного інтелекту у підлітків із різними типами сімей, підбрано адекватний меті дослідження комплекс діагностичних методик, що допоміг вивчити окреслений феномен.

Сформувалась група респондентів, яку склали 15 хлопців (41,6%) та 21 дівчина (58,4%), та їхні батьки.

Основними методиками в даному дослідженні стали: Методика оцінки емоційного інтелекту (опитувальник EQ Н.Холла), Методика «Діагностика рівня емпатії» (В.В.Бойко), опитувальник «Взаємодія батько-дитина» (І.М. Марковська), тест-опитувальник батьківського ставлення Варги-Століна.

Отже, підбір та аналіз отриманих результатів свідчить про те, що організація дослідження є завершеною.

РОЗДІЛ III. ЕМПИРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПІДЛІТКІВ ІЗ РІЗНИХ ТИПІВ СІМЕЙ

3.1. Вивчення рівня емоційного інтелекту у підлітків

Підлітковий вік можна вважати ключовим періодом у житті людини. Розвиток та формування особистості в цьому віці значною мірою залежать від успішності у міжособистісних відносинах. Один із чинників, що сприяє формуванню та утриманню стійких та довірливих зв'язків, - це розвинений емоційний інтелект.

Тому, метою даного дослідження було вивчення емоційного інтелекту у підлітків. Основною методикою, що допомогла вивчити емоційний інтелект став тест «Методика оцінки емоційного інтелекту» (опитувальник EQ Н. Холла). Отримані результати наведені в таблиці 3.1. та 3.2.

Таблиця 3.1.

Показники за тестом EQ Н. Холла (жіноча стать)

шкала	низький		середній		високий	
	К-ть респондентів	%	К-ть респондентів	%	К-ть респондентів	%
Емоційна обізнаність	7	33,3	9	42,8	5	23,8
Управління своїми емоціями	5	23,8	13	61,9	3	14,2
Самомотивація	7	33,3	10	47,6	4	19,0
Емпатія	4	19,0	8	38,0	9	42,8
Управління емоціями інших людей	6	28,5	12	57,1	3	14,2

Отже, як можна побачити з вищенаведеної таблиці, для підлітків жіночої статі більш притаманні середні показники по шкалам емоційного інтелекту. Такі шкали, як «управління своїми емоціями» (61,9%) та «управління емоціями інших людей» (57,14%) спостерігаються у більшості респондентів. Можна припустити, що дівчата, опиняючись у різних життєвих обставинах, спроможні зрозуміти не тільки власні переживання, а й також можуть оцінити та визначити емоційні стани інших людей, що допомагає їм будувати та підтримувати комунікацію з оточенням та відчувати самоєфективність.

По шкалах «самотивація» та «емоційна обізнаність» спостерігаються зниження показників: 47,6% та 42,85% відповідно. Отримані данні можна розглянути та інтерпретувати, спираючись на епігенетичну теорію Е.Еріксона, яка свідчить, що підлітковий вік – це вік глибоких фізіологічних та психоемоційних змін. Ці зміни, що спостерігаються в даному віці, можуть викликати двоїсте ставлення щодо власного «я» та іншої особи, з одного боку. З іншого боку, процеси угруповання, які притаманні цьому віковому періоду, вимагають від підлітка підкорятися тиску однолітків, що може викликати у нього певні труднощі та плутанину в розумінні мотивів та відчуттів інших.

Також слід зазначити, що більшості респондентів жіночої статі притаманна «емпатія», по якій отримано високий показник (42,85%), що може свідчити, що саме емпатія допомагає дівчатам співвідносити свої переживання з переживаннями інших людей, що сприяє розпізнаванню, розумінню емоцій інших людей та можливість співчувати їм.

Більш детально отримані данні можна побачити на діаграмі 3.1.

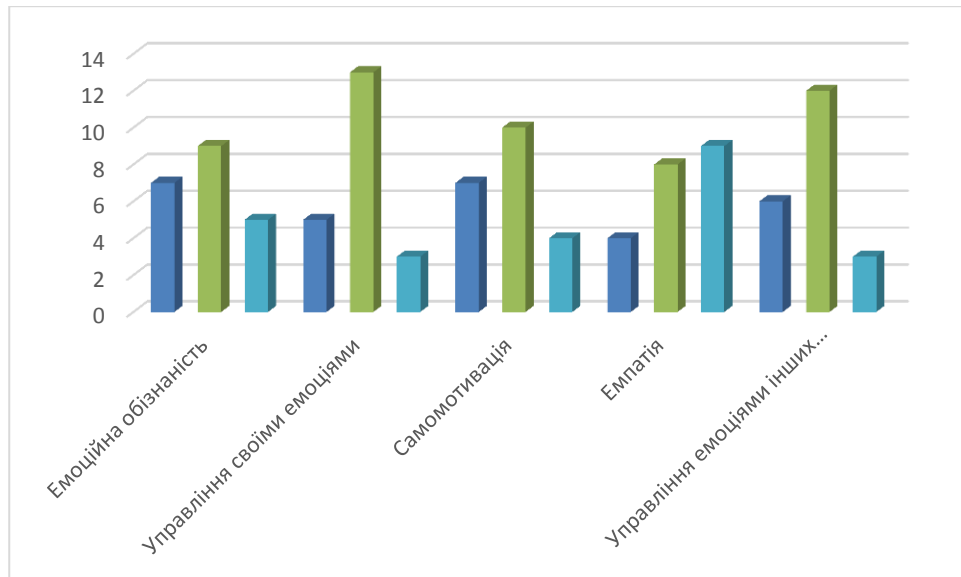

Рис.3.1. Розподіл респондентів жіночої статі по шкалах за методикою оцінки емоційного інтелекту Н.Холла

Наступним кроком було вивчення емоційного інтелекту у респондентів чоловічої статі та порівняння отриманих даних з даними по групі дівчат. Результати, які було отримано представлено в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

Показники за тестом EQ Н.Холла (чоловіча стать)

шкала	низький		середній		високий	
	К-ть респондентів	%	К-ть респондентів	%	К-ть респондентів	%
Емоційна обізнаність	8	53,3	5	33,3	2	13,3
Управління своїми емоціями	9	60	5	33,3	1	6,66
Самомотивація	5	33,3	7	46,6	3	20
Емпатія	5	33,3	7	46,6	3	20
Управління емоціями інших людей	3	20	8	53,3	4	26,6

Як можна побачити з наведеної таблиці, для підлітків чоловічої статі всі показники по шкалах мають середні та низькі значення. Так, показники по шкалах «управління власними емоціями» та «емоційна обізнаність» мають низькі показники - 60% та 53,3% відповідно. Це може свідчити про те, що для хлопців більш притаманна низька обізнаність та диференціація власних переживань, що може призводити до експлозивних проявів емоцій. Середні значення мають шкали: «управління емоціями інших людей» (53,3%), «самотивація» та «емпатія» (46,6%), що може означати погане розуміння підлітком-хлопцем власних емоцій, ускладненість в опису та інтерпретації різноманіття емоційних станів.

Більш детально отримані данні можна побачити на діаграмі 2.

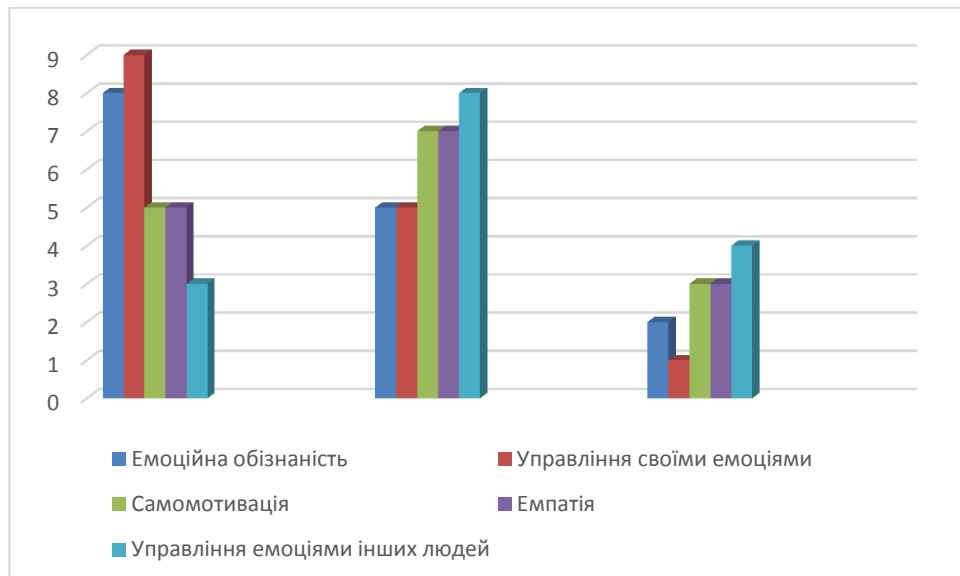

Рис.3.2. Розподіл респондентів чоловічої статі по шкалах за методикою оцінки емоційного інтелекту Н.Холла

Для більш кращої демонстрації розбіжностей в складових емоційного інтелекту між респондентами жіночої та чоловічої статі, було зроблено діаграму 3.3.

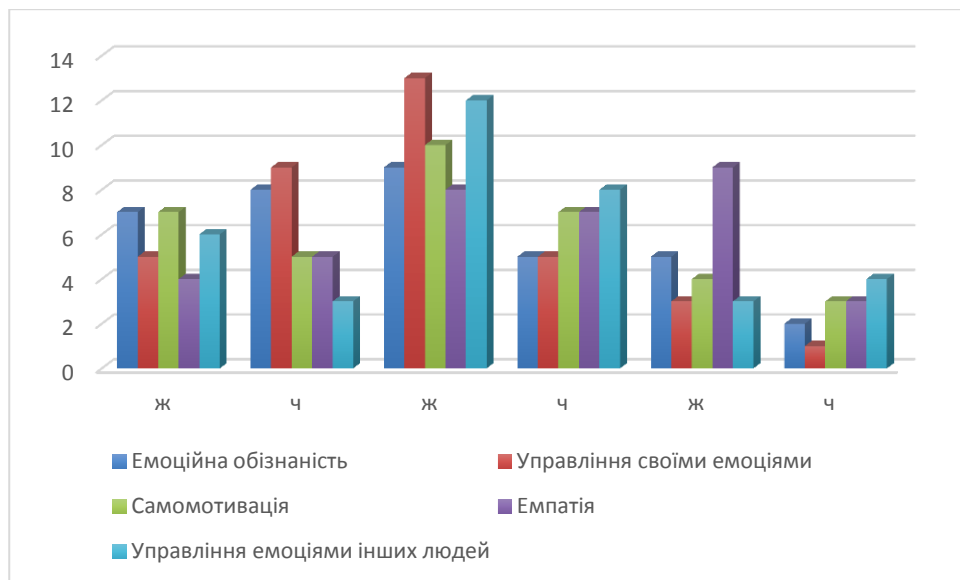

Рис. 3.3. Порівняння результатів по шкалах емоційного інтелекту у респондентів жіночої та чоловічої статі

Отже, в даній діаграмі продемонстровано, що по шкалах «самотивація» та «управління емоціями інших людей» спостерігаються середні показники у двох підліткових груп: дівчата - 47,6% та хлопці - 46,6 % відповідно по шкалі «самотивація» та 57,14% та 53,3% по шкалі «управління емоціями інших людей» відповідно. Отримані данні можуть свідчити про бажання сформувати власну позицію/місце в значимої групі однолітків й для досягнення цієї мети підліток може використовувати маніпулятивні форми інтеракцій задля впливу на іншу особу, а також мотивувати себе оформити власний концепт/вигляд себе через ототожнювання з вимогами та нормами групи, щоб досягти бажаного.

Різниця в складових емоційного інтелекту між дівчатами та хлопцями спостерігається за наступними шкалами: «емоційна обізнаність» - у дівчат середні показники (42,85%), у хлопців – низькі (53,3%), «управління своїми емоціями» - більшість дівчат мають середні показники (61,9%), більшість хлопців мають низькі показники (60%), «емпатія» - близько половини дівчат мають високі показники за цією шкалою (42,85%), у хлопців за даною шкалою також спостерігається зріст – вони мають середній показник (46,6%).

Середні значення за статтю по рівнях за всіма шкалами методики «Опитувальник EQ Н.Холла» представлено на діаграмі.

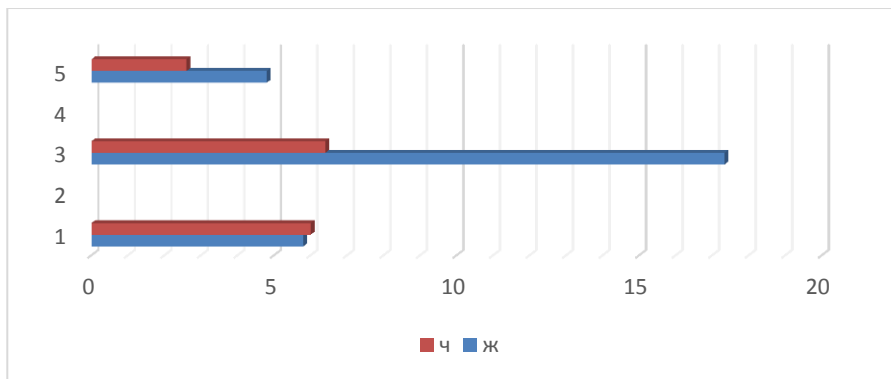

Рис. 3.4. Порівняльний аналіз по рівнях опитувальника EQ Н. Холла

Отже, для більш чіткої демонстрації різниці в розвитку емоційного інтелекту у підлітків за різною статтю, було переведено отримані дані за всіма шкалами тесту в середні значення. Як можна побачити, на низькому, середньому та високому рівнях превалюють показники у дівчат, ніж у хлопців.

Таким чином, можна відмітити, що дівчинки-підлітки більш обізнані в вираженні та розумінні своїх емоцій та емоцій інших людей. Загальна тенденція розвитку емоційного інтелекту у дівчат середня, тоді як у хлопців емоційний інтелект розвинений більш на низькому рівні.

3.2. Вивчення емпатичних здібностей у підлітків

Розвиток емпатії у підлітків є надзвичайно актуальним питанням у сучасному світі з численними соціальними та психологічними викликами. Емпатія, яка визначається як здатність сприймати та розуміти почуття і потреби інших людей, грає ключову роль у міжособистісних відносинах, вирішенні конфліктів, розвитку співпраці та сприяє створенню більш сприятливого та гармонійного соціального середовища.

Відомо, що емпатія допомагає у підтримці здорових та різносторонніх відносин з іншими людьми. Молоді люди, які розуміють та сприймають почуття інших, здатні більше взаємодіяти з оточуючими, вирішувати

конфлікти та підтримувати інших у труднощах; може допомогти у попередженні конфліктів та випадків булінгу, оскільки підлітки, які розуміють почуття інших, менше схильні до агресії та можуть уникнути непорозумінь; розуміння емоцій та почуттів інших може сприяти розвитку соціальних навичок, таких як ефективна комунікація, слухання та сприйняття точки зору інших. Емпатія може допомогти підліткам краще розуміти власні почуття та емоції, що сприяє збільшенню самосприйняття та покращує загальний психічний стан; розвинуті навички емпатії стануть основою для здорових та згуртованих міжособистісних відносин у майбутньому, що є важливим для успіху та щастя у житті.

Тож, у світі зі стрімкими змінами технологій та соціальних взаємин розвиток емпатії набуває особливої ваги. Він допомагає формувати гармонійну суспільність, де люди розуміють один одного, сприймають взаємні різниці та працюють разом для досягнення спільних цілей.

В даному дослідженні з метою вивчення рівня емпатії у підлітків була використана методика «Діагностика рівня емпатії» (В.В.Бойко).

Отримані данні по групі респондентів жіночої статі представлено в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3.

Розподіл показників загального рівня емпатії за методикою
«Діагностика рівня емпатії» (В.В.Бойко)

Рівні	Загальний показник емпатії	
	кількість	%
Високий	9	42,85
Середній	8	38,09
Знижений	3	14,28
Дуже низький	1	4,76
Середнє значення	5,25	

Отже, як можна побачити з даної таблиці, більшість дівчат мають високі та середні показники рівня емпатії (42,85% та 38,09% відповідно). Дуже низький рівень емпатичних здібностей було виявлено у однієї особи.

Данні по групі респондентів чоловічої статі представлено в таблиці 3.4.

Таблиця 3.4.

Розподіл показників загального рівня емпатії за методикою
«Діагностика рівня емпатії» (В.В.Бойко)

Рівні	Загальний показник емпатії	
	кількість	%
Високий	3	20
Середній	7	46,6
Знижений	3	20
Дуже низький	2	13,3
Середнє значення	3,75	

Як можна побачити, більшості підлітків чоловічої статі притаманні середні показники рівня емпатії – 7 осіб. Високі й зниженні показники рівня емпатії спостерігаються у однаковій кількості підлітків – 3 особи. Дуже низький показник по шкалі емпатії було виявлено у двох хлопців.

Для більшої наочності різниці в рівні емпатичних здібностей у дівчат та хлопців було зроблено діаграму.

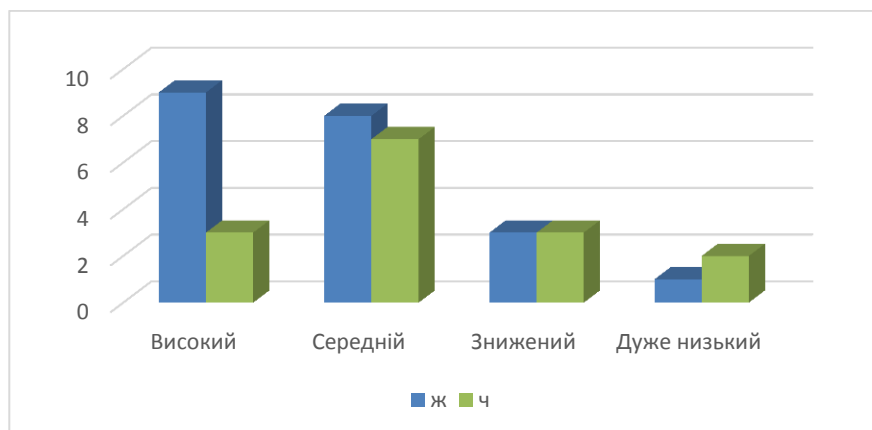

Рис. 3.5. Порівняльний аналіз показників емпатії за методикою В.В. Бойко

Таким чином, можна відмітити суттєві розбіжності рівня емпатії в групі підлітків-дівчат – високий та середній рівень емпатії між підлітками-

хлопцями – для яких притаманні більш низькі показники. Слід зазначити, що однакові результати по двох групах виявлено на зниженому рівні емпатії – по три особи в двох групах, а також більший показник по шкалі «дуже низький рівень емпатії» виявлено у підлітків-хлопців.

Наступним кроком було вивчити індивідуальні показники/складові рівня емпатії у дівчат та хлопців.

Отримані данні продемонстровано в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5.

Розподіл показників окремих компонентів емпатії (В.В. Бойко)

Компоненти емпатії	дівчата		хлопці	
Раціональний канал	високий	1	високий	-
	середній	13	середній	6
	низький	7	низький	9
Емоційний канал	високий	12	високий	7
	середній	6	середній	5
	низький	3	низький	3
Інтуїтивний канал	високий	5	високий	5
	середній	11	середній	7
	низький	5	низький	3
Установки	високий	1	високий	1
	середній	11	середній	10
	низький	9	низький	4
Проникаюча здатність	високий	-	високий	-
	середній	14	середній	9
	низький	4	низький	6
Ідентифікація	високий	-	високий	-
	середній	10	середній	6
	низький	11	низький	9

Отже, як можна побачити з наведеної таблиці, по деяким каналам емпатії спостерігаються відмінності між підлітками жіночої та чоловічої статі.

Більш детальну інформацію можна побачити на діаграмі.

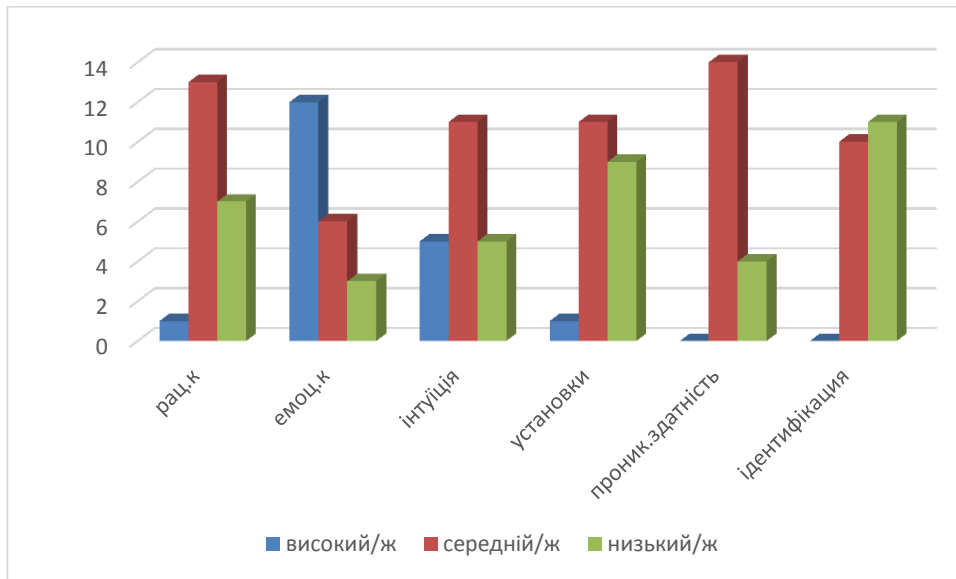

Рис. 3.6. Розподіл компонентів емпатії у підлітків жіночої статі

Як можна побачити, для дівчат характерні середні показники по більшості представлених каналів емпатії, зокрема: «раціональний канал» (13 осіб), «інтуїтивний канал» (11 осіб), «установки» (11 осіб) та «проникаюча здатність» (14 осіб). Отримані дані можна розглянути через погляд на емпатичні здібності, як на структуру, що складається із підструктур, які формуються завдяки та через комунікацію з ближчим оточенням – батьками. Тобто інтенціональність дівчини-підлітка щодо іншої людини, бажання розуміти її настрій та емоційні стани, поведінкові акти та дії, загальне/інтуїтивне схоплювання іншої людини – все це допомагає створювати простір для здійснення комунікації зі значним оточенням.

Високий рівень спостерігається за «емоційним каналом» (12 осіб), що можуть допомагати підлітку входити в психоемоційний резонанс з однолітками та іншими людьми.

Для більшості респондентів жіночої статі притаманний низький рівень по каналу «ідентифікація» (11 осіб). Можна припустити, що підлітки знаходяться на шляху формування вміння посісти рефлексивної позиції щодо себе та іншої особи, тому в цьому віці ще досить важко постійно мати на

увазі необхідність ставити себе на місце іншої людини задля кращого її розуміння.

Дані, що отримані по групі підлітків чоловічої статі представлені на діаграмі 3.7.

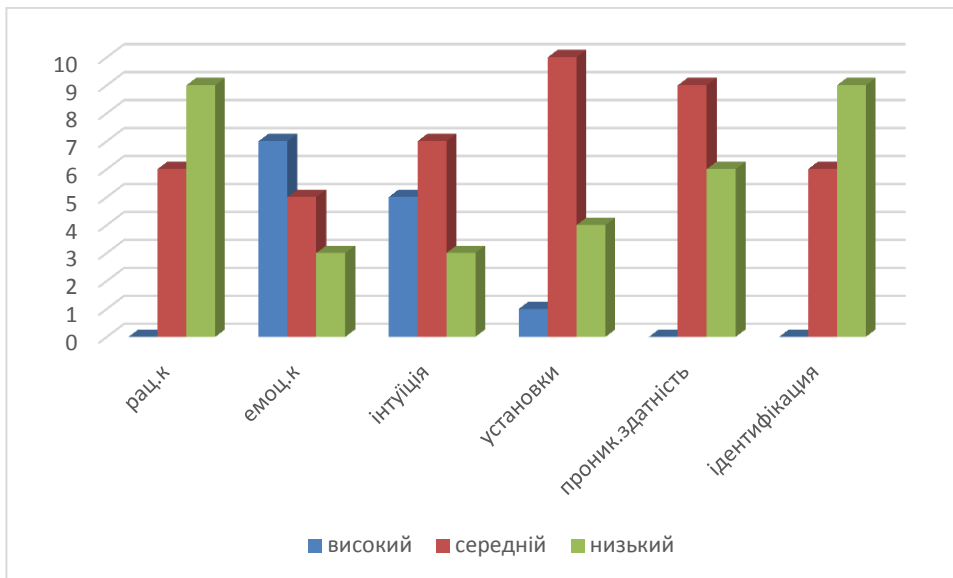

Рис. 3.7. Розподіл компонентів емпатії у підлітків чоловічої статі

Отже, як демонструє дана діаграма, для підлітків-хлопців по деяких шкалах спостерігається низький рівень емпатії. Так, «раціональний канал» та «ідентифікація» притаманні більшості хлопцям (9 осіб по кожному каналу). Можна відмітити, що спрямованість уваги та вміння припустити настрій та/або емоційний стан людини, що знаходиться поруч розвинута недостатньо.

Середній рівень спостерігається по шкалах «інтуїтивний канал» (7 осіб), «установки» (10 осіб) та «проникаюча здатність» (9 осіб). Отже, можна припустити, що для підлітка, незважаючи на складність цього вікового періоду, саме процес угруповання створює умови для будівництва комунікації з іншою людиною, а значить й спроби розуміти її.

Високий рівень спостерігається по шкалі «емоційний канал» (7 осіб). Тобто можна припустити, що особа підліткового віку здатна входити до емоційного резонансу з іншою людиною, що й створює підґрунтя для емпатійного сприйняття іншого.

Порівняння отриманих результатів по каналах емпатії за методикою В.В. Бойко представлено на діаграмі 3.8.

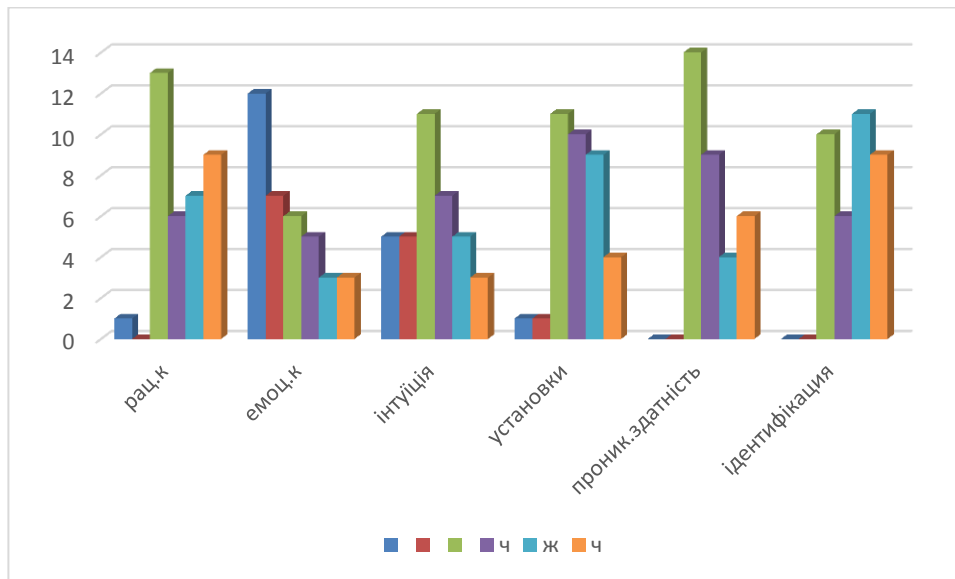

Рис.3.8. Порівняльна характеристика емоційних каналі за статтю

Таким чином, можна зробити деякі висновки щодо різниці в розвитку рівнів емпатії між дівчатами та хлопцями. Схожість у хлопців та дівчат виявлена по каналах «інтуїтивний канал», «установки» та «проникаюча здатність» (середній рівень) та «емоційний канал» (високий рівень), тобто це ті канали, які допомагають підліткові сформувати та опанувати емпатійні навички. Низький рівень виявлено по каналу «ідентифікація».

Різниця виявлена по каналу «раціональний канал» - у дівчат середній рівень, на відміну від хлопці, які мають низький рівень цього каналу.

Кореляційний зв'язок за показниками/шкалами методики В.В. Бойко між підлітками жіночої та чоловічої статі становить 0,51, $p \leq 0,05$.

З ціллю дослідження зв'язків між показниками за двома методиками: «Методика оцінки емоційного інтелекту» (опитувальник EQ Н.Холла) та методика «Діагностика рівня емпатії» (В.В.Бойко) було здійснено кореляційний аналіз (r-Спірмен), який допоміг з'ясувати наскільки рівень розвитку емпатії пов'язаний і впливає на емоційний інтелект, його розвиток.

Отримані дані представлено в таблицях 3.6 та 3.7 для підлітків жіночої статі та чоловічої статі відповідно.

Таблиця 3.6.

Кореляційний аналіз за методиками Н.Холла та В.В. Бойко (дівчата)

	Емоц К	Інт К	Устан	Прон Зд	Ідентиф	Емоц обізнаний	управл емоц	Само мотив	емпатія	управл емоц інші
Рац К	0.132	0.363	0.371	0.036	0.714**	0.484	0.714**	0.359	0.382	0.56*
Емоц К		0.879***	0.847***	0.611*	0.506	0.611*	0.506	-0.038	0.271	0.397
Інт К			0.886***	0.545*	0.723**	0.709**	0.723**	-0.036	0.387	0.567*
Установки				0.631*	0.677**	0.816***	0.677**	0.037	0.362	0.531*
Прон Зд					0.452	0.659**	0.452	-0.023	0.443	0.207
Ідентиф						0.829***	1***	0.452	0.535*	0.784***
емоц обізнаний							0.829***	0.318	0.443	0.65**
управл емоц								0.452	0.535*	0.784***
самомотив									0.443	0.65**
емпатія										0.681**

Прим.: * - $p < 0,05$, ** - $p < 0,01$, *** - $p < 0,001$

Отже, як демонструє таблиця, дані за шкалою «раціональний канал» (методика Н.Холла) позитивно корелюють із шкалою «управління своїми емоціями» (методика В.В. Бойко) – 0.714 ($p < 0,01$) та «управління емоціями інших людей» - 0.56 ($p < 0,05$). Отримані дані можна пояснити тим, що підліток-дівчина спрямована на оточення, стратегія отримати місце визнання мотивує її розгорнутися у бік іншої людини, намагатися зрозуміти її.

«Емоційний канал» має позитивний зв'язок із шкалою «емоційна обізнаність» – 0.611 ($p < 0,05$). Можна відмітити, що здатність підлітка відлунати емоційні стани іншої людини/однолітка пов'язані з здібністю емпатійно реагувати на переживання іншого, що створює умови для кращого розуміння й своїх, й чужих емоцій та настрою.

«Інтуїтивний канал» позитивно корелює зі шкалою «емоційна обізнаність» (0.709, $p < 0,01$), «управління своїми емоціями» (0.723, $p < 0,01$) та «управління емоціями інших людей» (0.567, $p < 0,05$). Також «Установки» мають позитивну кореляцію зі шкалами «емоційна обізнаність» (0.816, $p < 0,001$), «управління своїми емоціями» (0.677, $p < 0,01$) та «управління

емоціями інших людей» (0.531, $p < 0,05$). Можна зробити висновок, що інтенціональність людини стає основою, що відкриває шлях до розуміння себе та іншої людини, що, в свою чергу, створює умови диференціації та аналізу своїх емоційних станів, а також оточення.

«Проникаюча здатність» позитивно пов'язана зі шкалою «емоційна обізнаність» (0.659, $p < 0,01$). Отже, можна припустити, що розворот підлітка у бік іншого демонструє його бажання будувати комунікацію, тяжіння до іншої живої істоти дозволяє розкривати себе та світ іншої особи, що формує простір для включення підлітка в навколишнє середовище.

«Ідентифікація» має позитивний зв'язок зі шкалами «емоційна обізнаність» (0.829, $p < 0,01$), «управління своїми емоціями» (1, $p < 0,001$) та «управління емоціями інших людей» (0.784, $p < 0,05$), а також «емпатія» (0.535, $p < 0,05$). Отримані дані можуть свідчити про те, що саме підлітковий вік стає тим періодом, в якому людина починає формувати рефлексивну позицію щодо себе та іншої особи, що в подальшому може допомогти розрізнити та розуміти власні переживання та переживання інших людей.

Для вивчення зв'язків за обраними методиками у підлітків чоловічої статі також був проведений кореляційний аналіз, що представлено в таблиці.

Таблиця 3.7.

Кореляційний аналіз за методиками Н.Холла та В.В. Бойко (хлопці)

	Емоц К	Інт К	Устан	Прон Зд	Ідентиф	емоц обізнаний	управл емоц	Само мотив	емпатія	управл емоц інші
Рац К	0.919***	0.884***	0.952***	0.816***	0.5	0.902***	0.601*	0.204	-0.625*	0.5
Емоц К		0.937***	0.891***	0.833***	0.612*	0.818***	0.655**	0.333	-0.612*	0.612*
Інт К			0.872***	0.83***	0.598*	0.847***	0.623*	0.228	-0.498	0.598*
Установки				0.734**	0.449	0.961***	0.669**	0.14	-0.642**	0.449
Прон Зд					0.612*	0.764***	0.764***	0.444	-0.408	0.612*
Ідентиф						0.468	0.468	0.612*	-0.25	1***
емоц обізнаний							0.732**	0.218	-0.535*	0.468
управл емоц								0.491	-0.535*	0.468
самомотив									-0.068	0.612*

	Емоц К	Інт К	Устан	Прон Зд	Ідентиф	емоц обізнаний	управл емоц	Само мотив	емпатія	управл емоц інші
емпатія										-0.25

Прим.: * - $p < 0,05$, ** - $p < 0,01$, *** - $p < 0,001$

Отже, як продемонстровано в таблиці, позитивний зв'язок спостерігається по шкалах «раціональний канал» (методика Н.Холла) та шкал «емоційна обізнаність» (0.902, $p < 0,01$), «управління своїми емоціями» (0.601, $p < 0,05$), а також негативну кореляцію по шкалі «емпатія» (-0.625, $p < 0,05$) (методика В.В. Бойко). Отримані дані можуть демонструвати мимовільний/випадковий інтерес підлітка-хлопця до іншої особи/однолітка, що не пов'язано з бажанням чи/або спробою зрозуміти іншу людину, що й демонструє негативний кореляційний зв'язок по шкалі емпатії.

«Емоційний канал» позитивно зв'язаний зі шкалами «емоційна обізнаність» (0.818, $p < 0,001$), «управління своїми емоціями» (0.655, $p < 0,001$), «управління емоціями інших людей» (0.612, $p < 0,05$), а також негативний зв'язок по шкалі «емпатія» (-0.612, $p < 0,05$). Тож, такі дані можуть свідчити про спонтанність та випадкову зацікавленість у людині, оскільки обставини ситуації складаються таким чином, що в центрі уваги стає будь-яка людина, якої підліток задає центральну роль. Така випадковість створює простір тільки для тимчасової комунікації, яка не пов'язана з зацікавленістю підлітка зрозуміти іншу людину.

«Інтуїтивний канал» позитивно пов'язаний зі шкалами «емоційна обізнаність» (0.847, $p < 0,001$), «управління своїми емоціями» (0.623, $p < 0,01$), «управління емоціями інших людей» (0.598, $p < 0,05$). Можна припустити, що підліток намагається передбачити можливі почуття іншої людини через віддзеркалення їх.

«Установки» позитивно корелюють зі шкалами «емоційна обізнаність» (0.961, $p < 0,001$), «управління своїми емоціями» (0.669, $p < 0,01$) та негативну кореляцію зі шкалою «емпатія» (-0.642, $p < 0,01$). Отримані дані можуть

свідчити про те, що спостерігається протиріччя в спрямованості підлітка до іншої людини. З одного боку, він намагається побудувати стосунки з важливим оточенням задля отримання певного місця у значущій групі, з іншого боку – він уникає комунікації через недостатній розвиток емоційної обізнаності, що демонструє негативний зв'язок з емпатією.

Шкала «Проникаюча здатність» позитивно корелює зі шкалою «емоційна обізнаність» (0.764, $p < 0,001$), «управління своїми емоціями» (0.764, $p < 0,001$) та «управління емоціями інших людей» (0.612, $p < 0,05$). Отже, як свідчать отримані дані, основною стратегією для хлопців стає бажання управління емоціями як своїми, так й емоціями оточення і саме відкрите ставлення (відкрита поведінка) до іншого допомагає це зробити.

Шкала «Ідентифікація» корелює зі шкалами «самотивація» (0.612, $p < 0,05$) та «управління емоціями інших людей» (1, $p < 0,001$). Можна припустити, що бажання вступати/формувати дружні, відкриті зв'язки з однолітками та ближчим оточенням стає одним із головних мотивів для формування саморефлексії, що допоможе диференціювати та розуміти настрій та емоційні стани як власні, так й іншої людини.

Для кращого розуміння відмінностей у структурі емоційного інтелекту між хлопцями та дівчатами було зроблено діаграму.

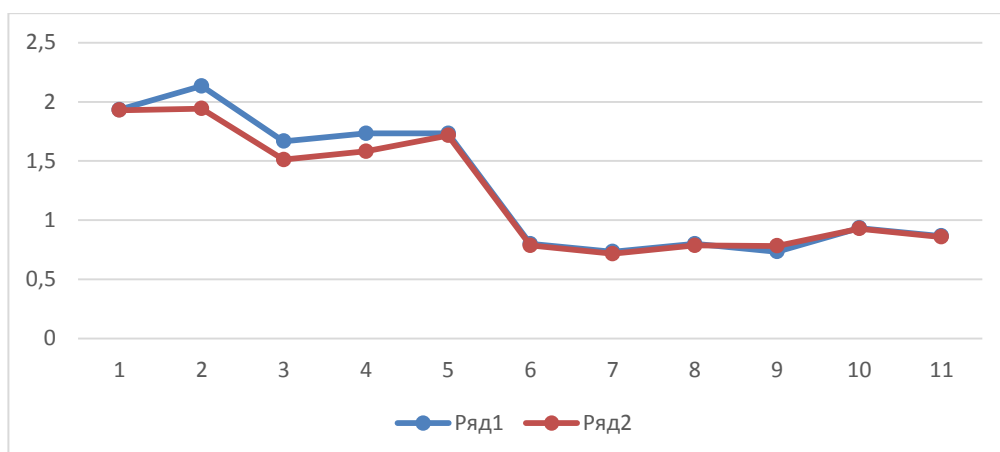

Рис.3.9. Порівняльна характеристика структури емоційного інтелекту між респондентами жіночої та чоловічої статі

Прим.: ряд 1 – дівчата, ряд 2 - хлопці

Таким чином, можна відмітити, що диференціація між групами дівчат та хлопців спостерігається по шкалах «Емоційний компонент», «Інтуїтивний компонент» та «Установки». Основні складові емоційного інтелекту, а саме: «емоційна обізнаність, «управління своїми емоціями» та «управління емоціями інших людей» тісно пов'язані з емпатією та її складовими. Також слід зазначити, що було виявлено різниця в структурі зв'язків емоційного інтелекту та емпатії, зокрема: для респондентів жіночої статі в цю структуру входить шкала емпатії, а для респондентів чоловічої статі саме шкала емпатії має зворотний зв'язок, при цьому шкала самомотивації притаманна для хлопців, ніж для дівчат.

Для порівняння груп досліджуваних між собою було використано критерій U-Манна-Уїтні. Дані представлені у таблиці.

Таблиця 3.8.

Порівняльна характеристика досліджуваних груп
(критерій U-Манна-Уїтні)

Назва шкал	Середнє значення в групі «жінки»	Середнє значення в групі «чоловіки»	Емпіричне значення критерію	Рівень значимости
рац к	1.381	0.867	179.5	0.453
емоц к	1.524	2.000	122.5	0.22
інт к	1.190	1.533	136.5	0.481
установки	1.238	1.467	156.5	0.972***
прон зд	1.238	1.600	127.5	0.283
ідент-я	0.571	0.733	132.0	0.326
емоц об	0.524	0.467	166.5	0.739**
управ емоц	0.571	0.467	174.0	0.541
самомотив	0.524	0.600	145.5	0.655*
емпатія	0.667	0.800	136.5	0.385
управ емоц інших	0.619	0.800	129.0	0.252

Прим.: * - $p < 0,1$, ** - $p < 0,01$, *** - $p < 0,001$

Як продемонстровано в таблиці, суттєва різниця по групах дівчат та хлопців спостерігається за шкалами: «установки» (0.972, $p < 0,001$), «емоційна обізнаність» (0.739, $p < 0,01$) та «самомотивація» (0.655, $p < 0,1$). Таким чином, можна відмітити, що підлітковий вік стає періодом, в якому продовжують

розвиватися складові емоційного інтелекту. Дівчата більш обізнані в диференціації емоційних станів, ніж хлопці.

3.3. Вивчення впливу типів сімей та стиля виховання на рівень емоційного інтелекту у підлітків

Дослідження впливу сім'ї на розвиток емоційного інтелекту у підлітків є актуальним з кількох причин: емоційний інтелект (ЕІ) є ключовою складовою успіху в особистому і професійному житті, дослідження продемонстрували, що люди з високим рівнем ЕІ зазвичай легше справляються зі стресом, керують своїми емоціями, мають кращі відносини та досягають більшого успіху. Сім'я є першим оточенням, де діти вивчають навички управління емоціями, виявлення емпатії та вирішення конфліктів. Відомо, що спосіб, яким батьки виражають свої емоції та керують ними, має суттєвий вплив на розвиток дітей. Вивчення цього впливу може допомогти батькам краще розуміти, як їхні дії формують емоційний інтелект дітей.

Сучасний світ стикається з багатьма стресовими ситуаціями, та вміння керувати емоціями набуває ще більшої важливості. Дослідження впливу сім'ї на розвиток ЕІ може виявити способи, які допоможуть підготувати наступне покоління до подолання цих викликів.

Таким чином, оскільки сім'я стає першою і найважливішою соціальною установою в житті дітей, тому розуміння, як вона впливає на розвиток емоційного інтелекту, може мати далекосяжні наслідки для загального благополуччя суспільства.

З метою дослідження впливу сім'ї на формування емоціонального інтелекту підлітка нами була використана методика Опитувальник «Взаємодія батько-дитина» (І.М. Марківська). Отримані результати представлені в таблицях 3.9 та 3.10.

Таблиця 3.9

Показники за методикою «Взаємодія батько-дитина» (мати)

	Середнє значення	Рівень вираженості
Невимогливість - вимогливість	14,25	Вище середнього
М'якість - строгість	11,29	Вище середнього
Автономність - контроль	18,22	Вище середнього
Емоційна дистанція - близькість	20,11	Середній
Відторгнення - прийняття	19,34	Високий
Відсутність співпраці - співпраця	18,52	Середній
Незгода - згода	14,98	Середній
Непоследовність - последовність	18,11	Високий
Авторитетність батьків	15,14	Середній
Задоволеність стосунками	20,48	Середній

Отже, як можна простежити, матері сприятливо ставляться до підлітка (своєї дитини), їх проявів, поведінки та настрою. Високі середні показники спостерігаються по шкалах «відторгнення-прийняття» та «непоследовність-последовність». Такі дані демонструють базову прихильність/спрямованість матерій, а також їхню последовність та передбачуваність висунутих до дитини вимог. Вище середнього показники отримані по шкалах «невимогливість-вимогливість», «м'якість-строгість» та «автономність-контроль». Можна відмітити, що вони описують себе з позиції контролю, вимогливості та очікування щодо дитини. Середні показники притаманні шкалам «емоційна дистанція-близькість», «відсутність співпраці-співпраця», «незгода-згода», «авторитетність батьків», а також «задоволеність стосунками». Слід відзначити, що дані шкали входять до складу показника емоційного компоненту сімейних стосунків, які оцінені матерями як відносно задоволеними.

Наступна таблиця демонструє отримані середні показники за методикою серед батьків.

Таблиця 3.10.

Показники за методикою «Взаємодія батько-дитина» (батько)

	Середнє значення	Рівень вираженості
Невимогливість - вимогливість	13,87	Середній
М'якість - строгість	13,27	Вище середнього
Автономність - контроль	18,39	Вище середнього
Емоційна дистанція - близькість	17,98	Середній
Відторгнення - прийняття	18,23	Високий
Відсутність співпраці - співпраця	18,11	Середній
Незгода - згода	14,57	Середній
Непоследовність - последовність	17,88	Високий
Авторитетність батьків	15,27	Середній
Задоволеність стосунками	20,56	Середній

Отже, з вищенаведеної таблиці можна побачити, що для батьків притаманні однакові з матерями показники по більшості шкал, різниця тільки по шкалі «невимогливість - вимогливість» яка має середній показник. Тож, можна зробити висновок, що й для матерів, й для батьків виявлено схожі погляди на стосунки з дітьми.

Для більшої наочності відмінностей по шкалах зроблено діаграму.

Таким чином, ми бачимо, що суттєвих відмінностей в групі матерій (синій колір) та батьків (зелений колір) не має, окрім того, що у матерів більш високі показники, ніж у батьків, окрім шкали «м'якість-строгість», за якої в групі батьків цей показник зростає. Тож, можна відмітити, що батьки більш строго та вимогливо ставляться до своїх дітей, ніж матері.

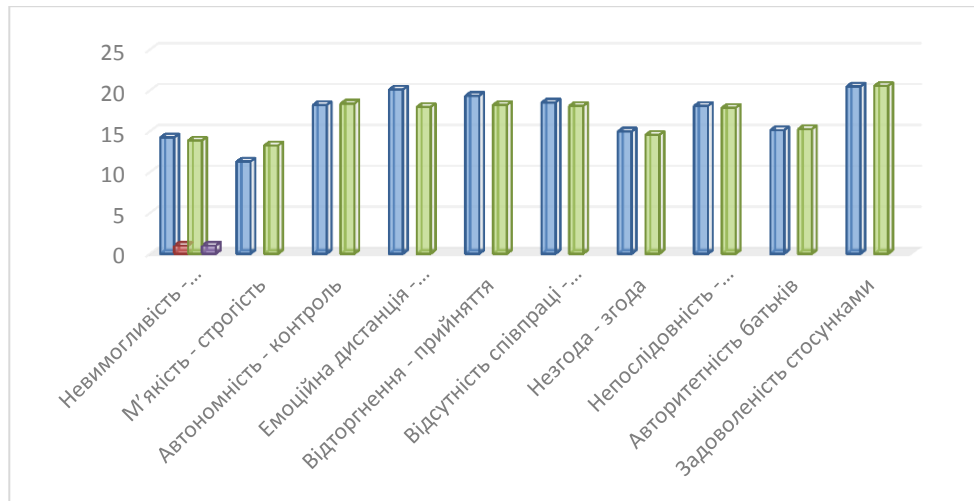

Рис. 3.10. Порівняння середніх показників між батьками

Наступний крок – вивчення розуміння підлітками стосунків з батьками. Отримані дані продемонстровано в таблиці 3.11.

Таблиця 3.11

Показники за методикою «Взаємодія батько-дитина» (мати)

	Середнє значення	Рівень вираженості
Невимогливість - вимогливість	15,63	Вище середнього
М'якість - строгість	11,34	Середній
Автономність - контроль	18,10	Високий
Емоційна дистанція - близькість	18,97	Високий
Відторгнення - прийняття	17,68	Вище середнього
Відсутність співпраці - співпраця	16,75	Високий
Незгода - згода	14,98	Високий
Непослідовність - послідовність	17,32	Високий
Авторитетність батьків	17,42	Вище середнього
Задоволеність стосунками	20,73	Високий

Таким чином, дані в таблиці демонструють достатньо високий рівень близькості та довіри між підлітком та матір'ю. Тобто їхня оцінка ставлення матері щодо підлітка вважається ними як достатньо гармонійною, близькою,

материнська поведінка та настрої розглядається ними як передбачуваний та послідовний, що створює умови спокійної атмосфери в сім'ї.

Далі було проаналізовано сприйняття та ставлення підлітками батька. Результати представлено в таблиці.

Таблиця 3.12

Показники за методикою «Взаємодія батько-дитина» (батько)

	Середнє значення	Рівень вираженості
Невимогливість - вимогливість	15,20	Вище середнього
М'якість - строгість	13,86	Середній
Автономність - контроль	16,81	Високий
Емоційна дистанція - близькість	14,23	Високий
Відторгнення - прийняття	17,45	Вище середнього
Відсутність співпраці - співпраця	15,81	Високий
Незгода - згода	14,51	Високий
Непослідовність - послідовність	16,58	Високий
Авторитетність батьків	19,52	Вище середнього
Задоволеність стосунками	19,88	Високий

Як можна побачити, певний зріст спостерігається по шкалах «м'якість – строгість» та «авторитетність». Тож, можна припустити, що підлітки вважають батька більш авторитетним та строгім, що підтверджується зниженням показників по шкалі «емоційна дистанція – близькість», тобто існує дистанція між батьком та підлітком. Це може бути пов'язано з соціальним конструктом щодо позиції батька як чоловіка, основною роллю якого стає досягання соціального статусу, відповідального за матеріальне благополуччя в сім'ї, стриманого у демонстрації емоцій та переживань.

Для кращої демонстрації різниці в поглядів підлітків щодо позиції матері та батька в сім'ї, зроблено діаграму.

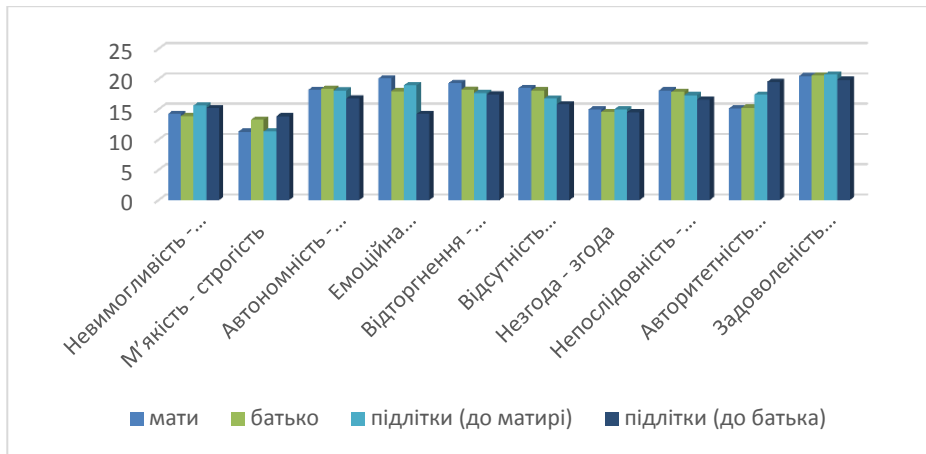

Рис. 3.11. Порівняння середніх показників по шкалах методики «Взаємодія батько-дитина»

Таким чином, у ході дослідження була виявлена різниця в поглядах підлітків та їхніх батьків щодо емоційного клімату в сім'ї та розуміння інтенцій один до одного. Можна відмітити, що по шкалі «невимогливість - вимогливість» виявлено, що підлітки оцінюють мати як більш вимогливу щодо них, ніж батьки; по шкалі «м'якість – строгість» підлітки бачать батько як більш строгий до них, ніж мати; шкала «автономність – контроль» демонструє відносно однаковий погляд щодо контролю: й батьки, й підлітки розглядають його як засіб регулювання один одного, тобто можна припустити, що батьки недооцінюють бажання підлітків до автономії, прийняття їхньої власної позиції чи/або поглядах, що також пов'язано зі шкалою «відторгнення – прийняття». Шкала «емоційна дистанція – близькість» відображає різницю у поглядах на створену атмосферу близькості між членами сім'ї; так, підлітки вважають, що їхні стосунки з батьком більш формальні, ніж з матір'ю. Також виявлено розбіжність в поглядах щодо співпраці між батьками та підлітками, що демонструє шкала «відсутність співпраці – співпраця» та шкала «незгода – згода», тобто підлітки вважають, що батьки недооцінюють можливості співпраці з підлітками, а зорієнтовані більш на їх (дітей) контроль. Також спостерігається розбіжність в поглядах батьків та підлітків щодо статусу

авторитету – батьки бачать себе менш авторитетними для своїх дітей, на відміну від підлітків, які ставляться до них з більшим пієтетом.

Загальна задоволеність стосунками в сім'ї з дітьми для батьків має середні показники, на відміну від підлітків, у яких показники є вищими.

Кореляційні зв'язки між середніми значеннями між шкалами в групі підлітків і матерів на рівні 0.904 ($p < 0,001$), між шкалами групи підлітків та їх батьків на рівні 0.532 ($p < 0,05$).

Наступним кроком дослідження було порівняно показники у групі матерів та групі підлітків із використанням критерія U-Манна-Уїтні. Дані представлені у таблиці.

Таблиця 3.13

Порівняльна характеристика показників за всіма шкалами між групами матерів та підлітків

Назва шкал	Середнє значення в групі «мати»	Середнє значення в групі «підлітки»	Емпіричне значення критерію	Рівень значимості
Рац ком-т	1.267	0.867	138.0	0.262
Емоц ком-т	1.067	2.000	102.5	0.666*
Інт ком-т	1.000	1.533	91.5	0.36
Установка	1.200	1.467	114.0	0.947***
Пр здатність	0.933	1.600	70.5	0.061
Ідент-я	1.200	0.800	153.0	0.016*
Вимогл	1.333	2.000	75.0	0.08
М'якість	1.400	1.733	91.0	0.226
Контроль	1.667	2.333	112.0	0.982***
Емоц дист-я	1.600	2.467	100.5	0.594
Прийняття	2.200	1.867	109.0	0.876**
Співпраця	1.733	2.467	88.0	0.28
Незгода	1.667	2.400	84.0	0.21
Послідовність	2.333	2.600	108.0	0.836**
Авторитет	1.733	2.600	98.0	0.521
Стосунки	1.867	2.667	101.5	0.623*
Емоц обізнаний	1.333	0.467	190.0	0***
Управл своїми емоц	1.133	0.467	155.5	0.055
Самомотив	0.867	0.600	136.5	0.25
Емпатія	1.067	0.800	130.5	0.426
Управл емоц інших	1.000	0.800	124.5	0.594

Прим.: * - $p < 0,1$, ** - $p < 0,01$, *** - $p < 0,001$

Як продемонстровано в таблиці, суттєві складові, що впливають на розвиток емоційного інтелекту й пов'язані зі стосунками з матерями, стали «установки» матері щодо підлітка (0.947, $p < 0,001$), «контроль» з боку матері (0.982, $p < 0,001$), «прийняття» підлітків бути самостійними, здійснювати кроки в бік відчуття власної свободи (0.876, $p < 0,01$), «послідовність» у висуванні вимог, тобто бути для підлітка передбачуваною (0.836, $p < 0,01$). Все це завдає шляхи розвитку емоційної обізнаності самого підлітка, що свідчать показники по шкалі «емоційна обізнаність», яка має високе кореляційне значення ($p < 0,001$). Відомо, що саме мати виступає першою значущою фігурою для дитини, з якою в подальшому формується зв'язок на основі ідентифікації, що відображається отриманими зв'язками по шкалі «задоволеність стосунками» (0.623, $p < 0,1$) та «емоційний компонент» (0.666, $p < 0,05$). Тобто, материнський відгук, її присутність, позитивне ставлення до дитини, послідовність дій щодо неї становлять тло, на якому розвивається прихильність дитини, її ідентичність, фізіологічні та когнітивні процеси, зокрема емоційний інтелект.

Порівняння показників за всіма методиками між батьком та підлітком представлено в наступній таблиці.

Таблиця 3.14

Порівняльна характеристика показників за всіма шкалами між групами батьків та підлітків

Назва шкал	Середнє значення в групі «батько»	Середнє значення в групі «підлітки»	Емпіричне значення критерія	Рівень значимості
Рац ком-т	1.400	0.867	146.0	0.135
Емоц ком-т	0.867	2.000	95.0	0.443
Інт ком-т	0.733	1.533	83.0	0.197
Установка	1.733	1.467	138.0	0.259
Пр здатність	0.733	1.600	51.0	0.006***
Ідент-я	1.000	0.800	130.5	0.354
Вимогл	1.933	2.000	112.5	1
М'якість	1.333	1.733	90.0	0.203
Контроль	2.200	2.333	120.0	0.744**
Емоц дист-я	1.733	2.467	104.5	0.72
Прийняття	2.533	1.867	131.0	0.407

Назва шкал	Середнє значення в групі «батько»	Середнє значення в групі «підлітки»	Емпіричне значення критерія	Рівень значимості
Співпраця	1.600	2.467	95.5	0.466
Незгода	1.867	2.400	87.0	0.254
Послідовність	2.733	2.600	117.0	0.84
Авторитет	2.200	2.600	105.0	0.744**
Стосунки	1.467	2.667	91.0	0.343
Емоц обізнаний	0.867	0.467	157.5	0.022*
Управл своїми емоц	1.467	0.467	185.0	0.001***
Самомотив	1.133	0.600	163.5	0.011*
Емпатія	0.867	0.800	112.5	1
Управл емоц інших	1.133	0.800	139.5	0.223

Прим.: * - $p < 0,1$, ** - $p < 0,01$, *** - $p < 0,001$

Отже, як можна побачити, позитивний кореляційний зв'язок виявлено по шкалах «проникаюча здатність» (0,006, $p < 0,001$) – складова емпатії; «контроль» (0,744, $p < 0,01$), «авторитет» (0,744, $p < 0,01$) – складові, що відображають стосунки в сім'ї; «управління своїми емоціями» (0,001, $p < 0,001$), «емоційна обізнаність» (0,022, $p < 0,1$) та «самотивація» (0,011, $p < 0,01$).

Далі, завдяки методиці «Опитувальник батьківських відносин» А. Я. Варги, В. В. Століна було вивчено ставлення батьків до своїх дітей. Отримані дані представлено в таблиці.

Таблиця 3.15

Порівняльний аналіз показників між батьками за методикою
«Опитувальник батьківських відносин»

Стилі батьківського ставлення	низький		середній		високий	
	мати	батько	мати	батько	мати	батько
Прийняття-відхилення	6	8	10	10	20	18
Кооперація	11	11	12	15	13	10
Симбіоз	8	7	10	12	18	17
Авторитарна гіперсоціалізація	9	10	6	7	21	19
Маленький невдаха	6	7	8	11	22	18

Отже, як зображено в таблиці, більшість матерів та батьків приймають власну дитину, це підтверджується статистичними відмінностями на рівні

0.995, $p < 0,001$, ці дані комплементарні даним по шкалі «кооперація», тобто батьки проявляють увагу та бажання співпрацювати з дітьми (позитивний зв'язок на рівні 0.77, $p < 0,01$). Також батьки демонструють бажання бути «злитими» з дитиною, вона стає своєрідним продовженням їх (0.94, $p < 0,01$), що створює певний бар'єр в міжособистісних інтеракціях. Що також підтверджується отриманими даними по шкалах «авторитарна гіперсоціалізація» (0.998, $p < 0,001$) та «маленький невдаха» (0.968, $p < 0,01$). Можна інтерпретувати дані показники бажанням батьків створити безпечну атмосферу життя для їхніх дітей, проте це буде й бар'єри між дитиною, батьками та оточенням та інфантелізую підлітка.

Для більшої наочності в стилях стосунків між батьками та дітьми було зроблено діаграму.

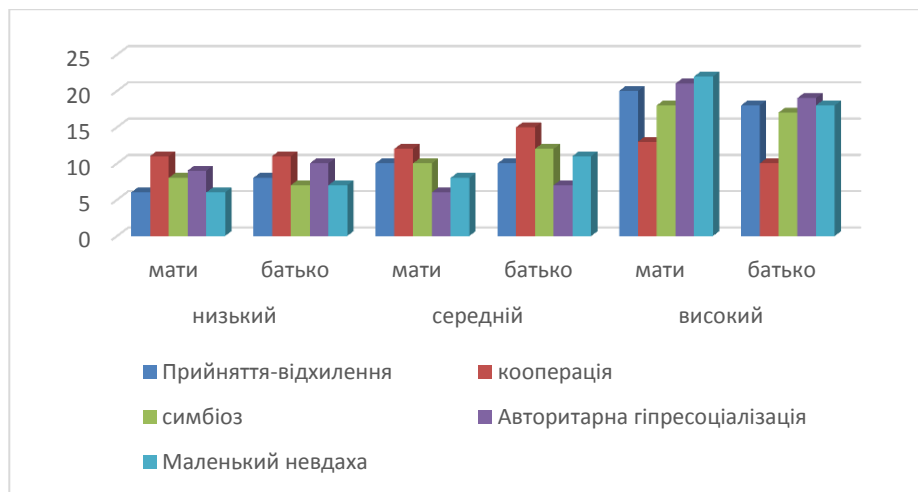

Рис. 3.12. Порівняльна характеристика батьківсько-дитячих стосунків

Тож, можна відмітити, що існують деякі розбіжності у погляді на дитину між матерями та батьками. Так, матері (36,11% мають високі показники за цією шкалою) більше схильні до кооперації з дітьми, ніж батьки (41,6% мають середні показники). Більшість батьків (55,5% - матері та 50% - батьки) мають високі показники по шкалі «прийняття». Проте більшість матерів (61,11%) бачать власну дитину з боку невміння чогось робити чи знати, тобто вони зосереджуються на тієї стороні дитини, яка розкриває

матерям їхню функцію – турботу за ними, яка може призвести до гальмування активності підлітка.

Можна зробити висновки, що батьки намагаються вписати своїх дітей у власний канон, який включає в себе власний образ Я, фігура батьків як авторитету, їхня емоційна обізнаність та збалансований контроль – все це стає основою, на якій формується ідентичність підлітка.

Для аналізу взаємозв'язку між шкалами методики батьківсько-дитячих відносин та емоційного інтелекту було використано кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Спірмена). Дані представлені в таблиці нижче.

Таблиця 3.16

Емпіричне значення кореляційного аналізу за методиками
«Опитувальник батьківських відносин» (А. Я. Варги, В. В. Століна) та
«Методика оцінки емоційного інтелекту» (опитувальник EQ Н. Холла).

	кооперація	симбіоз	гіперсоціалізація	невдаха	емоц.обізн	управл емоц	самомотив	емпатія	управл емоц інші
прийняття	0.196	0.134	0.398	-0.354	0.324	0.196	-0.452	0.134	0.196
кооперація		0.681**	-0.703**	0.277	0.653**	1	0.65**	0.681**	1
симбіоз			-0.479	0.189	0.445	0.681**	0.443	1***	0.681**
гіперсоціалізація				-0.423	-0.58*	-0.703**	-0.991***	-0.479	-0.703**
невдаха					0.098	0.277	0.426	0.189	0.277
емоц.обізн						0.653**	0.481	0.445	0.653**
управл емоц							0.65**	0.681**	1
самомотив								0.443	0.65**
емпатія									0.681**

Прим.: * - $p < 0,05$, ** - $p < 0,01$, *** - $p < 0,001$

Як можна побачити в таблиці, спостерігається прямий кореляційний зв'язок по шкалах «кооперація» (методика батьківсько-дитячих відносин) та «емоційна обізнаність» (опитувальник EQ Н. Холла) (0.653, $p < 0,01$), «самомотивація» (0.65, $p < 0,01$) та «емпатія» (0.681, $p < 0,01$). Можна припустити, що спрямованість батьків до дитини, бажання спільної/сумісної діяльності, бути у зв'язку з ними, ділитися власними переживаннями та турботами створює умови для формування у підлітків емоційного інтелекту, а саме – уміння розпізнавати власні переживання та відчуття, а також розуміти емоції інших людей.

Позитивний зв'язок спостережено по шкалах «симбіоз» та «управління своїми емоціями» (0.681, $p < 0,01$), «емпатія» (1, $p < 0,001$) та «управління емоціями інших людей» (0.681, $p < 0,01$). Отже, можна відмітити, що тісні стосунки з батьками (симбіотичні), з одного боку, стають зразком для ідентифікації з різними позиціями батьків, тобто соціальних ролей, що допомагає підліткам відзеркалювати емоційні стани себе та інших. З іншого боку, тісні стосунки з батьками можуть гальмувати активність підлітків, їхню допитливість, відкритість тощо.

Негативний зв'язок спостерігається по шкалах «гіперсоціалізація» та «емоційна обізнаність» (-0.58, $p < 0,05$), «управління своїми емоціями» (-0.703, $p < 0,01$), «самотивація» та «управління емоціями інших людей» (-0.703, $p < 0,01$). Тобто, чим більше батьки контролюють та висувають підлітку вимоги, що може сприйматися ним як вимога підкоритися батькам, а це, в свою чергу, може читатися/ототожнюватися з вимогою відмовитися від себе, своїх бажань та поглядів, тим більше це заважає формувати в сім'ї теплі стосунки на основі довіри, призводить до бажання ізолюватися від оточення, що також знижує розвиток емоційного інтелекту.

Таким чином, вивчення впливу сімейного середовища на розвиток емоційного інтелекту відіграє критичну роль у розумінні формування людської особистості. Стає очевидним, що сімейне оточення має вирішальний вплив на сприйняття, розуміння та керування власними емоціями та емпатією до емоцій інших. Отримані данні в ході дослідження підкреслюють важливість психологічної підтримки сім'ї, формування емоційно стабільного середовища для дітей і навчання батьків навичкам позитивного спілкування та емоційної підтримки. Додатково, вони вказують на те, що забезпечення відкритого спілкування та відчуття безпеки можуть сприяти розвитку високого рівня емоційного інтелекту у дітей.

Висновки до 3 розділу

Таким чином, у ході емпіричного вивчення впливу сім'ї на розвиток емоційного інтелекту у підлітків було отримано наступні результати:

За методикою оцінки емоційного інтелекту (опитувальник EQ Н. Холла) було виявлено, що середні значення за шкалами емоційного інтелекту є характернішими для підлітків жіночої статі. Так, у шкал «управління своїми емоціями» (61,9%) та «управління емоціями інших людей» (57,14%) спостерігаються середні показники. З іншого боку, за шкалами «самотивація» та «емоційна обізнаність» відзначається зниження показників: 47,6% та 42,85% відповідно. Більшості респонденток жіночої статі притаманна висока «емпатія», що підтверджується високим показником - 42,85%.

У підлітків чоловічої статі виявлені низькі та середні показники по всіх шкалах. Зокрема, показники «управління своїми емоціями» та «емоційна обізнаність» становлять 60% та 53,3% відповідно. Шкали «управління емоціями інших людей» (53,3%, «самотивація» та «емпатія» (46,6%) мають середні значення.

Серед обох підліткових груп середні результати за шкалами «самотивація» та «управління емоціями інших людей» складають відповідно 47,6% та 57,14% для дівчат і 46,6% та 53,3% для хлопців.

Різниця в емоційному інтелекті між дівчатами та хлопцями виражається у наступних показниках: щодо «емоційної обізнаності» середній рівень виявлено у дівчат (42,85%), тоді як у хлопців він нижчий (53,3%). У категорії «управління своїми емоціями» більшість дівчат мають середній рівень (61,9%), у той час як більшість хлопців показують низький рівень (60%). Щодо «емпатії», приблизно половина дівчат відзначається високими показниками (42,85%), тоді як серед хлопців високий рівень виявляється у близько половини з них (46,6%).

Таким чином, загальна тенденція розвитку емоційного інтелекту у дівчат середня, тоді як у хлопців емоційний інтелект розвинений більш на низькому рівні.

За методикою «Діагностика рівня емпатії» (В.В.Бойко) отримано наступні результати: більшість дівчат мають високі та середні показники рівня емпатії (42,85% та 38,09% відповідно). Середні показники мають наступні канали емпатії: «раціональний канал», «інтуїтивний канал», «установки» та «проникаюча здатність». Високий рівень спостерігається за «емоційним каналом». Низький рівень є по каналу «ідентифікація».

Для підлітків-хлопців низький рівень емпатії мають: «раціональний канал» та «ідентифікація». Середній рівень спостерігається по шкалах «інтуїтивний канал», «установки» та «проникаюча здатність». Високий рівень спостерігається по шкалі «емоційний канал».

Кореляційний зв'язок за шкалами методики В.В. Бойко між підлітками жіночої та чоловічої статі становить $p \leq 0,05$.

Кореляційний аналіз (r-Спірмен) між шкалами методики оцінки емоційного інтелекту» (опитувальник EQ Н.Холла) та методики «Діагностика рівня емпатії» (В.В.Бойко) довів, що у дівчат шкали за двома методиками мають позитивний кореляційний зв'язок. «Раціональний канал» (методика Н.Холла) та шкала «управління своїми емоціями» (методика В.В. Бойко) ($p < 0,01$), а також «управління емоціями інших людей» ($p < 0,05$). «Емоційний канал» зі шкалою «емоційна обізнаність» ($p < 0,05$); «інтуїтивний канал» зі шкалою «емоційна обізнаність» ($p < 0,01$), «управління своїми емоціями» ($p < 0,01$) та «управління емоціями інших людей» ($p < 0,05$); шкала «установки» зі шкалами «емоційна обізнаність» ($p < 0,001$), «управління своїми емоціями» ($p < 0,01$) та «управління емоціями інших людей» ($p < 0,05$); «проникаюча здатність» зі шкалою «емоційна обізнаність» ($p < 0,01$). Шкала «ідентифікація» зі шкалами «емоційна обізнаність» ($p < 0,01$), «управління

своїми емоціями» ($p < 0,001$) та «управління емоціями інших людей» ($p < 0,05$), а також «емпатія» ($p < 0,05$).

У хлопців деякі шкали мають негативний зв'язок, зокрема шкала «раціональний канал» (методика Н.Холла) та шкал «емоційна обізнаність» ($p < 0,01$), «управління своїми емоціями» ($p < 0,05$) мають пряму кореляція, а негативна кореляція спостерігається по шкалі «емпатія» ($p < 0,05$). Шкала «емоційний канал» позитивно зв'язаний зі шкалами «емоційна обізнаність» ($p < 0,001$), «управління своїми емоціями» ($p < 0,001$), «управління емоціями інших людей» ($p < 0,05$), а також негативний зв'язок по шкалі «емпатія» ($p < 0,05$). «Інтуїтивний канал» позитивно корелює зі шкалами «емоційна обізнаність» ($p < 0,001$), «управління своїми емоціями» ($p < 0,01$), «управління емоціями інших людей» ($p < 0,05$). «Установки» зі шкалами «емоційна обізнаність» ($p < 0,001$), «управління своїми емоціями» ($p < 0,01$) та негативно корелює зі шкалою «емпатія» ($p < 0,01$). Шкала «проникаюча здатність» позитивно корелює зі шкалою «емоційна обізнаність» ($p < 0,001$), «управління своїми емоціями» ($p < 0,001$) та «управління емоціями інших людей» ($p < 0,05$). Шкала «Ідентифікація» корелює зі шкалами «самотивація» ($p < 0,05$) та «управління емоціями інших людей» ($p < 0,001$).

При порівнянні груп респондентів між собою було використано критерій U-Манна-Уїтні. Суттєва різниця по групах спостерігається за шкалами «установки» ($p < 0,001$), «емоційна обізнаність» ($p < 0,01$) та «самотивація» ($p < 0,1$).

За методикою «Взаємодія батько-дитина» (І.М. Марківська) отримано наступні результати: загальна задоволеність стосунками в сім'ї з дітьми для батьків має середні показники, на відміну від підлітків, у яких показники є вищими. Кореляційні зв'язки між середніми значеннями між шкалами в групі підлітків і матерів виявлено на високому рівні ($p < 0,001$), між шкалами групи підлітків та їх батьків на рівні $p < 0,05$.

При порівнянні показників за методиками дослідження емоційного інтелекту та взаємодії батьків та дітей використано критерій U-Манна-Уїтні було отримано складові, що впливають на розвиток емоційного інтелекту (група матерів та підлітків): «установки» ($p < 0,001$), «контроль» ($p < 0,001$), «прийняття» ($p < 0,01$), «послідовність» ($p < 0,01$), «емоційна обізнаність» ($p < 0,001$), «задоволеність стосунками» ($p < 0,1$) та «емоційний компонент» ($p < 0,05$).

У групі батьків та підлітків позитивний кореляційний зв'язок виявлено по шкалах «проникаюча здатність» ($p < 0,001$), «контроль» ($p < 0,01$), «авторитет» ($p < 0,01$), «управління своїми емоціями» ($p < 0,001$), «емоційна обізнаність» ($p < 0,1$) та «самотивація» ($p < 0,01$).

Завдяки опитувальнику батьківських відносин Варги-Століна було вивчено ставлення батьків до своїх дітей. Позитивний зв'язок мають шкали «прийняття» ($p < 0,001$), «кооперація» ($p < 0,01$), «симбіоз» ($p < 0,01$), «авторитарна гіперсоціалізація» ($p < 0,001$) та «маленький невдаха» ($p < 0,01$). При проведенні кореляційного аналізу (коефіцієнт кореляції Спірмена) було виявлено прямий кореляційний зв'язок по шкалах «кооперація» (методика батьківсько-дитячих відносин) та «емоційна обізнаність» (опитувальник EQ Н. Холла) ($p < 0,01$), «самотивація» ($p < 0,01$), «симбіоз» та «управління своїми емоціями» ($p < 0,01$), «емпатія» (1, $p < 0,001$), «управління емоціями інших людей» ($p < 0,01$).

Негативний зв'язок спостерігається по шкалах «гіперсоціалізація» та «емоційна обізнаність» ($p < 0,05$), «управління своїми емоціями» ($p < 0,01$), «самотивація» та «управління емоціями інших людей» ($p < 0,01$).

Таким чином, сім'я надає великого впливу на розвиток емоційного інтелекту у підлітка.

ВИСНОВКИ

Таким чином, упродовж дослідження, метою якого було теоретичне вивчення та емпіричне дослідження формування емоційного інтелекту у підлітків із різними типами сімей, а також порівняти розвиток емпатійних здібностей підлітків за рівнем емоційного інтелекту, ми дійшли до наступних результатів:

1. Проаналізовано погляди науковців щодо вивчення формування емоційного інтелекту у підлітків та виявлено, що в науковій літературі емоційний інтелект розглядається як інтегральна категорія, що об'єднує інтелект та емоції в одній структурі особистості. Існують дві основні моделі емоційного інтелекту: модель здібностей, що враховує взаємозв'язок між пізнанням і емоціями, і змішана модель, яка об'єднує інтелектуальні, емоційні і особистісні аспекти людини.

У підлітковому віці емоційний інтелект набуває складної структури, яка включає зовнішній і внутрішній аспекти. Зовнішній аспект передбачає здатність розуміти емоції інших людей та допомагає в міжособистісному плані; внутрішній аспект включає в себе емоційну саморегуляцію та допомагає у внутрішньоособистісному розвитку.

Також спостерігаються розбіжності в статево-рольових особливостях емоційного інтелекту, які пов'язані з соціальними ролями, груповими очікуваннями, соціальними нормами та гендерними установками.

2. Емпірично досліджено вплив різних стилів виховання в сім'ї на формування емоційного інтелекту підлітка та було отримано, що сім'я впливає на формування та розвиток емоційного інтелекту та його складових.

Загальна задоволеність стосунками в сім'ї між підлітками та батьками наступна: середні показники мають батьки, підлітки демонструють більш високі показники.

Вивчено ставлення батьків до своїх дітей: вони демонструють прийняття підлітка (власної дитини), і пов'язані зі шкалою «кооперація». Також у батьків виявлена стратегія «симбіозу», що тісно пов'язано зі шкалами «авторитарна гіперсоціалізація» та «маленький невдаха».

3. Вивчено вплив емпатійних здібностей підлітків на прояв емоційного інтелекту: середні значення за всіма шкалами емоційного інтелекту є характернішими для підлітків жіночої статі, ніж у підлітків чоловічої статі, у яких виявлені низькі та середні показники по всіх шкалах. Більшості дівчат притаманна висока «емпатія».

У відношенні до компонентів емоційного інтелекту можна зауважити наступні відмінності між дівчатами і хлопцями: у дівчат виявлена менша «емоційна обізнаність», ніж у хлопців; щодо «управління своїми емоціями» - то більшість дівчат мають середні результати, тоді як більшість хлопців мають низькі результати; стосовно шкали «емпатія», приблизно половина дівчат показує високі результати, тоді як у хлопців середній показник за цією шкалою.

Вивчено емпатійні здібності підлітків та доведено, що більшості дівчат притаманні високі та середні показники рівня емпатії. Також для них характерні середні показники по більшості каналів емпатії: «раціональний канал», «інтуїтивний канал», «установки» та «проникаюча здатність». Високий рівень спостерігається за «емоційним каналом», а також низький рівень по каналу «ідентифікація».

Для підлітків-хлопців по деяких шкалах спостерігається низький рівень емпатії: «раціональний канал» та «ідентифікація» притаманні більшості хлопцям, середній рівень виявлено по шкалах «інтуїтивний канал», «установки» та «проникаюча здатність»; високий рівень по шкалі «емоційний канал».

4. Зроблено порівняльний аналіз емпатійних здібностей підлітків та рівнем емоційного інтелекту, а також типом сімей.

Виявлено, що у дівчат спостерігається зв'язок між раціональним каналом емпатії та шкалою «управління своїми емоціями» та «управління емоціями інших людей»; «Емоційний канал» пов'язаний зі шкалою «емоційна обізнаність»; «Інтуїтивний канал» - зі шкалою «емоційна обізнаність», «управління своїми емоціями» та «управління емоціями інших людей»; «Установки» - зі шкалами «емоційна обізнаність», «управління своїми емоціями» та «управління емоціями інших людей»; «Проникаюча здатність» - зі шкалою «емоційна обізнаність»; «Ідентифікація» - зі шкалами «емоційна обізнаність», «управління своїми емоціями» та «управління емоціями інших людей», а також «емпатія».

У хлопців позитивна кореляція виявлена по шкалах «раціональний канал» та шкал «емоційна обізнаність», «управління своїми емоціями»; «Емоційний канал» позитивно зв'язаний зі шкалами «емоційна обізнаність», «управління своїми емоціями», «управління емоціями інших людей»; «Інтуїтивний канал» позитивно пов'язаний зі шкалами «емоційна обізнаність», «управління своїми емоціями», «управління емоціями інших людей»; «Установки» позитивно корелюють зі шкалами «емоційна обізнаність», «управління своїми емоціями»; «Проникаюча здатність» корелює зі шкалою «емоційна обізнаність», «управління своїми емоціями» та «управління емоціями інших людей»; шкала «Ідентифікація» корелює зі шкалами «самотивація» та «управління емоціями інших людей».

Було встановлено різницю по групах дівчат та хлопців, яка спостерігається за шкалами «установки», «емоційна обізнаність» «самотивація».

Також доведено, що матері впливають на підлітків та їх розвиток емоційного інтелекту, а саме: «установки» матері щодо підлітка, «контроль» з боку матері, «прийняття» підлітків, «послідовність» у висуванні вимог, «задоволеність стосунками» та «емоційний компонент». Все це становить тло, на якому розвивається «емоційна обізнаність» підлітка.

Батько також здійснює вплив на розвиток емпатійних здібностей, що складають основу емоційного інтелекту: зв'язок виявлено по шкалах «проникаюча здатність» – складова емпатії; «контроль», «авторитет» – складові, що відображають стосунки в сім'ї; «управління своїми емоціями», «емоційна обізнаність» та «самотивація».

Таким чином, можна відмітити, що батьківська сім'я, її атмосфера, задоволеність стосунками впливають на формування емоційного інтелекту у підлітка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреева І.М. Эмоциональный интеллект и эмоциональная креативность: специфика и взаимодействие. Новополоцк: Полоцкий государственный университет, 2020. 356 с.
2. Афанасьєва Н. Є., Перелигіна Л. А. Теоретико-методологічні основи соціально-психологічного тренінгу : навч. посіб. Харків : НУЦЗУ, 2018. 251 с.
3. Бабаян Ю.О., Скачко І.В. Гендерні особливості конфліктної поведінки в юнацькому віці. Психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання. 2015. 10 листоп. (№ 49). С. 14–18.
4. Балєва Т.Ф. Особливості емпатії сучасних підлітків. Актуальні проблеми психології в закладах освіти №5. 2015. С. 29–31.
5. Балинська М.В. Емоційні бар'єри та емпатія в процесі міжособистісного спілкування підлітків з різного соціального оточення/ М.В. Балинська// Молодий вчений. No 11 (14), 2014. С. 229.
6. Белікова Ю. В. Емоції і почуття: соціологічний аналіз. Типізація групових емоцій. Вісник Одеського національного університету. Вип. Соціологія, політичні науки. Одеса, 2011. С. 168–173.
7. Бень Н. В. Когнітивно-поведінкова терапія як інструмент розвитку здібностей людини в пошуку роботи. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2019. №26. С. 207–216.
8. Буркова Л. В. Соціономічні професії: інноваційна підготовка спеціалістів у вищих навчальних закладах: монографія [Текст] / Л. В. Буркова. К.: Інформаційні системи, 2010. 278 с. Бібліогр.: С. 260–277.
9. Власова О. І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку: монографія. Київ: ВПЦ КНУ, 2005. 308 с.
10. Дерев'янку С. П. Феноменологія емоційного інтелекту : навч. посіб. Чернігів : Лозовий В. М. 2016. 312 с.

11. Діомідова Н. Ю. Теоретичні підходи до визначення емоційного інтелекту. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Режим доступу: <http://surl.li/minab>
12. Дорошенко Н. Н. Гендерна детермінація вибору стратегії поведінки в конфлікті / Н. Н. Дорошенко. Наталія Дорошенко: психологія : зб. наук. пр. Київ, 2000. С. 39-43.
13. Журавльова Л.П. Психологія емпатії: Монографія. Житомир, 2007. 328 с
1. Журавльова Л.П., Шпак М.М. Емпатія як психологічний механізм розвитку міжособистісного емоційного інтелекту. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. 2015. III (25). Issue: 49.
14. Емпатійний розвиток дитини / Упоряд.: С.Максименко, К.Максименко, О.Главник. К.: Мікрос–СВС, 2003. 182 с.
15. Зарицька В. В. Теоретико-методологічні основи розвитку емоційного інтелекту у контексті професійної підготовки: монографія. Запоріжжя: КПУ, 2010. 304 с.
16. Зимянський А. Роль емпатії у розвитку моральної самосвідомості підлітків. Освіта регіону. 2011. № 2. С. 197-200.
17. Зінченко М. О. Психологічні особливості конфліктних форм поведінки студентів з різним рівнем емоційного інтелекту. Вісник ЖДТУ. Житомир, 2019. №12. С. 125–137.
18. Іванова Є.О. Розвиток і психодіагностика емоційного інтелекту в підлітковому віці. Актуальні проблеми соціології, психології і педагогіки: зб.наук. праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка. К. 2014. №1 (22). С. 97-103.
19. Калаур С. М. Система професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери до розв'язання конфліктів у професійній діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Тернопіль, 2018. 676 с.
20. Компетентнісно спрямована освіта: перший досвід, порівняльні підходи, перспективи: матер. [Текст] / В. В. Зарицька // Розвиток емоційного

- інтелекту в контексті компетентнісно спрямованої освіти; Всеукр. наук.-практ. конф. (28 квітня 2011 року). – К.: Київ. Ін-т сучасн. підр., 2011. – 92 с.
21. Ковалькова Т. О. Тренінгова робота у напрямі когнітивної психотерапії як метод регуляції емоцій особистості. Вісник університету економіки та права «КРОК». Київ, 2019. №5. С. 15–27.
22. Куценко Я. М. Емоційний інтелект як чинник психологічної готовності до соціономічних професій: автореф. дис канд. психол. наук. Київ, 2014. 20 с.
23. Ложкін Г. В. Психологія конфлікту: теорія та сучасна практика : навч. посіб. Київ : ВД «Професіонал», 2006. 416 с.
24. Ляц О. Генеза емоційного інтелекту в юнацькому віці : дис. ... док. наук з псих. : 19.00.07. «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2021. 458 с.
25. Магдисюк Л. І. Психологічна корекція особистісної сфери підлітків і молоді. Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2019. №2. С. 64–72.
26. Максьом К. В. Соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту підлітків як чинник запобігання булінгу: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2020. 20 с.
27. Матійків О. М. Тренінг емоційної компетентності : навч. посіб. Київ : Педагогічна думка, 2012. 112 с.
28. Мазоха І. Аналіз проблеми емоційного інтелекту як особистісного ресурсу. Сучасна психологія: проблеми та перспективи. 2020. С. 100–104.
29. Милославська О. В. Емоційний інтелект як складова комунікативної компетентності студентів: автореф. дис. канд. психол. наук. Харків, 2011. 20 с.
30. Міщенко Т. А. Соціально-психологічний тренінг з формування вмінь саморегуляції емоцій. Практична психологія та соціальна робота. 2000. № 7. С. 10–14.

31. Могиляста С.М. Дослідження емоційного інтелекту старшокласників. Актуальні проблеми психології.: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія. 2019. Вип.19. Том V. С. 164-177.
32. Молчанова О. М. Розвиток емоційної компетентності педагога засобами тренінгу : навч. посіб. Кропивницький : КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2017. 44 с.
33. Носенко Е. Л., Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції. Монографія. / Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига. Київ: Вища школа, 2003. 126 с.
34. Носенко Е. Л. Посібник до вивчення курсу «Теорія емоційного інтелекту». Дніпропетровськ, 2014. 73 с.
35. Овсяннікова В.В. Суб'єктивні переживання самотності підлітків. Проблеми сучасної психології. 2012. №2. С.99-106.
36. Олексієнко О. Психокорекційні методики формування та корекції емоційно-вольової сфери підлітків з порушеннями психофізіологічного розвитку. Чернівці: Ліга, 2015, 112 с.
37. Опанасюк І.В. Психологічна сутність феномену «емоційний інтелект». Збірник наук. праць : філософія, соціологія, психологія. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника», 2013. Вип. 18. Ч. 1. 213 с.
38. Організація психолого-педагогічного супроводу. Тренінг особистісного розвитку та виховання підлітків. Освіта.уа : веб-сайт. URL: <https://osvita.ua/school/method/upbring/1328/>
39. Пагава Д. Емоції та почуття підліткового віку за умов психофізіологічних порушень. Харків: Київські читання. 2017. 202 с.
40. Параскевова К. Г. Емоційний інтелект як чинник регуляції емоційно-мотиваційної сфери особистості: автореф. дис. канд. психол. наук. Харків, 2015. 17 с.

41. Подофей С.О. Емоційний інтелект та особливості його становлення. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки», 2019. Вип.3. Том I. С.260-265.
42. Приходько В. В. Соціально–психологічний тренінг як засіб формування комунікативної компетенції. Вісник Львівського університету. Львів, 2018. № 19. С. 182–188.
43. Розвиток емоційного інтелекту в закладі загальної середньої освіти / автор-укладач Г. І. Савонова. Лисичанськ, 2021. 70 с.
44. Романова В. С. Емоційний інтелект як чинник групової динаміки: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2012. 18 с.
45. Руденко І. М. Розвиток емоційно-вольової саморегуляції учасників освітнього процесу. Черкаси : КНЗ «ЧОШОПП ЧОР», 2018. 42 с.
46. Русинка І. І. Конфліктологія : психологія технології запобігання і управління конфліктами : навч. посіб. Київ : Професіонал, 2007. 332 с.
47. Стрілецька І. І. Теоретичний аналіз феномена соціального інтелекту. Актуальні проблеми практичної психології: зб. наук. праць / ред. кол. І.В. Шапошникова, Н.І. Тавровецька та ін. Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2014. С. 250-257.
48. Тарнавська А. Особливості рефлексії тригерів гніву в підлітковому віці. Психологічні дослідження: наукові праці викладачів та студентів соціально-психологічного факультету. Вип. 15. Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2022. С. 32-36.
49. Токарь Л. В. Емоційний інтелект як передумова розвитку успішної особистості. Науковий вісник Херсонського державного університету. Херсон, 2019. № 8. С. 10–18.
50. Туркова Д. М. Система технік емпатійного реагування. Практична психологія та соціальна робота. 2011. № 7. С. 21–25.
51. Тренінг емоційної компетентності. URL: https://pfp.lviv.ua/trening_emotsiynoi_kompetentnosti_1/6/

- 52.Форвард С., Фрейзер Д. Емоційний шантаж / пер. з англ. У. Курганової. Харків, 2019. 336 с.
- 53.Чебикін О. Я., Павлова І. Г. Становлення емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віці. Наука і освіта. 2005. № 5–6. С. 180–186.
- 54.Шпак М. М. Емоційний інтелект як особистісний ресурс забезпечення психологічного благополуччя молодших школярів. Наука і освіта. Тернопіль, 2016. № 5. С. 266–269.
- 55.Юркевич В. Проблема розвитку емоційного інтелекту [Текст] / В. Юркевич // Вестник практической психологии. – № 3. – 2005.
- 56.Bar-On R. Emotional Quotient Inventory: a measure of emotional intelligence. New York: Multi-Health Systems, Inc. 2008. 36 p.
- 57.Ясточкіна І. А. Соціальна тривога: виклики сьогодення. The XI International Science Conference «Theoretical approaches of Fundamental Sciences. Theory, Practice and prospects» (April 26-28, 2021, Geneva, Switzerland). Geneva, 2021. С. 214–215.
- 58.Bar-On R. Emotional and social intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory. Handbook of emotional intelligence. San Francisco, 2000. P. 363–388.
- 59.Bonesso S., Bruni E., Gerli F. Behavioral Competences of Digital Professionals: Understanding the Role of Emotional Intelligence. New Basingstoke, 2020. 110 p.
- 60.Gardner, H. Frames of mind: The theory of multiple intelligences. New York: Basic Books, 1983. – P. 345.
- 61.Chakraborty A., Konar A. Emotional Intelligence. A Cybernetic Approach. Berlin, 2009. 326 p.
- 62.Keefer K.V., Parker JDA., Saklofske D.H. Emotional Intelligence in Education: Integrating Research with Practice. New York, 2018. 462 p.
- 63.Mayer J. D. The intelligence of emotional intelligence / J. D. Mayer, P. Salovey // Intelligence. N.Y. - 1993. – P. 433-442.

64. Salovey P. Some final thoughts about personality and intelligence / P. Salovey, J. D. Mayer // Personality and intelligence. – Cambridge, U.K. Cambridge University Press, 1994, – pp. 303-318.
65. Cole P. Et al. Emotion regulation as a scientific construct: Methodological challenges and directions for child development research. Child development. 2004. V. 75. P. 317–333.
66. Coon, D., & Mitterer, J. O. (2012). Introduction to psychology: Gateways to mind and behavior with concept maps and reviews. USA: South Western Cengage Learning.
67. Cox, M. J. (2010). Family systems and sibling relationships. Child Development Perspectives, 4(2), 95-96.
68. Deković, M., Janssens, J. M., & Van As, N. M. (2003). Family predictors of antisocial behavior in adolescence. Family Process, 42(2), 223-235.
69. Matthews G., Zeidner M., Roberts R. D. Emotional intelligence: Science and myth. Cambridge: MIT Press, 2004. P. 20–25.
70. Zeidner M., Matthews G., Roberts R., McCann C. Development of emotional intelligence: Towards a multi-level investment model. Human Development. 2003. V. 46. P. 69–96.